

KAPITAL

fragmenti

autor: Karl Marks

I tom: PROCES PROIZVODNJE KAPITALA

- prvi odeljak: **Roba i novac**
- - glava prva: **Roba**
- - - 1. *Dva činioca robe: upotrebna vrednost i vrednost*
- - - 2. *Dvojaki karakter rada predstavljenog u robama*

- drugi odeljak: **Pretvaranje novca u kapital**
- - glava četvrta: **Pretvaranje novca u kapital**
- - - 1. *Opšta formula*
- četvrti odeljak: **Proizvođenje relativnog viška vrednosti**
- - glava dvanaesta: **Podela rada i manufaktura**
- - - 1. *Dvojako poreklo manufakture*
- sedmi odeljak: **Proces akumulacije kapitala**
- - glava dvadesetčetvrta: **Takozvana prvobitna akumulacija**
- - - 1. *Tajna prvobitne akumulacije*

II tom: PROMETNI PROCES KAPITALA

III tom: CELOKUPNI PROCES KAPITALISTIČKE PROIZVODNJE

Fridrih Engels: **Dopuna i dodatak trećoj knjizi "Kapitala"**

- I. *Zakon vrednosti i profitna stopa*
- II. *Berza*

Dva činioca robe: upotrebna vrednost i vrednost (supstancija vrednosti i veličina vrednosti)

Bogatstvo društava u kojima vlada kapitalistički način proizvodnje ispoljava se kao ogromna zbirka roba, pojedinačna roba kao njegov osnovni oblik. Zbog toga će naše istraživanje početi analizom robe.

Roba je pre svega spoljašnji predmet, stvar koja svojim svojstvima zadovoljava ljudske potrebe ma koje vrste. Svejedno je kakve su prirode ove potrebe, npr. potiču li iz stomaka ili iz fantazije. Tu se ne postavlja ni pitanje kako stvar zadovoljava potrebu ljudi, da li neposredno, kao sredstvo za život, tj. kao predmet potrošnje, ili posredno, kao sredstvo za proizvodnju.

Svaka korisna stvar, kao železo, hartija, itd., može se posmatrati s dve tačke gledišta: po kvalitetu i po kvantitetu. Svaka takva stvar celina je mnogih svojstava, te se može iskorišćavati sa raznih strana. Otkrivati te razne korisne strane, a time i raznolike načine za upotrebljavanje stvari, istorijski je čin. Tako je i sa pronalaženjem društvenih mera za kvantitet korisnih stvari. Različnost robnih mera potiče iz različite prirode predmeta koje treba meriti, a delom iz sporazuma.

Korisnost neke stvari čini tu stvar upotrebnom vrednošću. Ali, ta korisnost ne lebdi u vazduhu. Uslovljena svojstvima samog robnog tela, ona bez njega ne postoji. Zbog toga je samo robno telo, kao železo, pšenica, dijamant, itd., upotrebna vrednost ili dobro. Ovaj karakter stvari ne zavisi od toga da li prisvajanje njenih upotrebni svojstava staje čoveka mnogo ili malo rada. Kad posmatramo upotrebne vrednosti, vazda pretpostavljamo njihovu kvantitativnu određenost, kao: tucе časovnika, aršin platna, tona železa, itd. Upotrebne vrednosti roba čine građu posebne naučne grane - poznavanja robe. Upotrebna vrednost ostvaruje se samo upotrebom ili trošenjem. Upotrebne vrednosti čine materijalnu sadržinu bogatstva ma kakav mu bio društveni oblik. U društvenom obliku koji mi imamo da istražimo one se ispoljavaju i kao materijalni nosioci razmenske vrednosti.

Razmenska vrednost ispoljava se pre svega kao kvantitativni odnos, kao srazmera u kojoj se upotrebne vrednosti jedne vrste razmenjuju za upotrebne vrednosti druge vrste, a to je odnos koji se stalno menja sa vremenom i mestom. Otud razmenska vrednost izgleda nešto slučajno i čisto relativno, nekakva robi unutrašnja, imanentna razmenska vrednost (valeur intrinseque), izgleda, dakle contradictio in adjecto. Razmotrimo stvar bliže.

Neka roba, npr. 1 kvarter pšenice, razmenjuje se za x masti za obuću, ili za y svile, ili za z zlata itd., jednom reči za druge robe u najrazličitijim srazmerama. Pšenica ima, dakle, raznolike razmenske vrednosti, a ne samo jednu jedinu. Ali pošto x masti za obuću, a isto tako y svile, isto tako z zlata itd. jesu razmenska vrednost jednog kvartera pšenice, to i x masti za obuću, y svile, z zlata itd., moraju biti među sobom razmenljive ili po veličini jednake razmenske vrednosti. Iz ovoga izlazi prvo: važeće razmenske vrednosti jedne iste robe izražavaju nešto jednako. A drugo: razmenska vrednost može uopšte biti samo način izražavanja, "pojavnii oblik" neke sadržine koja se od nje dade razlikovati.

Uzmimo zatim dve robe, npr. pšenicu i železo. Ma u kom se odnosu vršila njihova razmena, on se uvek može prikazati jednačinom u kojoj se data količina pšenice izjednačuje s nekom količinom železa; npr. 1 kvarter pšenice = a centi železa. Šta nam ova jednačina kazuje? Da u dvema različitim stvarima, u 1 kvarteru pšenice kao i u a centi železa, postoji nešto zajedničko iste veličine. A to znači da su obe jednake nečem trećem što samo sobom nije ni jedno ni drugo. Mora, dakle, biti moguće da se i jedno i drugo, ukoliko su razmenske vrednosti, svede na to treće.

Ilustrovaćemo ovo jednim prostim primerom iz geometrije. Da bi se odredile i uporedile površine svih pravolinijskih likova, rastavljaju se ovi na trouglove. Sam trougao svodi se na izraz koji je sasvim različan od njegovu vidljiva lika - na polovinu proizvoda njegove osnove i visine. Isto tako se razmenske vrednosti roba imaju svesti na nešto zajedničko, od čega one predstavljaju veću ili manju količinu.

To zajedničko ne može da bude neko geometrijsko, fizičko, hemijsko ili neko drugo prirodno svojstvo roba. Uopšte, njihove telesne osobine dolaze u obzir samo ukoliko ih čine upotrebljivima, dakle upotrebni vrednostima. Ali, sa druge strane, baš je apstrahovanje od njihovih upotrebni vrednosti ono što očigledno karakteriše odnos razmene roba. U okviru njega valja jedna upotrebna vrednost tačno koliko i svaka druga, samo ako je ima u pravoj srazmeri. Ili, kako veli stari Barbon:

"Ova vrsta robe dobra je koliko i ona ako joj je razmenska vrednost iste veličine. Niti postoji razlika, niti ima mogućnosti da se razlikuju stvari koje imaju razmensku vrednost jednake veličine."

Kao upotrebne vrednosti robe su u prvom redu različenog kvaliteta, a kao razmenske vrednosti mogu biti jedino različenog kvantiteta, prema tome ne sadrže ni atoma upotrebne vrednosti.

Ako sad ostavimo po strani upotrebnu vrednost robnih tela, onda im ostaje još samo jedno svojstvo: da su proizvodi rada. Ali nam se i proizvod rada već u ruci izmenio. Apstrahujemo li njegovu upotrebnu vrednost, mi smo apstrahovali i njegove telesne sastavne delove i oblike koji ga čine upotrebnom vrednošću. Sad on više nije ni sto, ni kuća, ni pređa ni ikoja druga korisna stvar. Sva njegova čulna svojstva izgubila su se. Sad on više nije ni proizvod stolarskog, ni građevinarskog, ni prelačkog ni ikojeg drugog određenog proizvodnog rada. Iščezne li korisni karakter proizvoda rada, iščeznuo je i korisni karakter radova koje oni predstavljaju, izgubili su se, dakle, i različiti konkretni oblici tih radova, ne razlikuju se više, već su svi skupa svedeni na jednak ljudski rad, na apstraktni ljudski rad.

Da vidimo sad šta je ostalo od proizvoda rada. Jedino što je od njih preostalo jeste ista avetinjska predmetnost, prosta grušavina bezrazličnog ljudskog rada, tj. utroška ljudske radne snage bez obzira na oblik njenog trošenja. Te stvari predstavljaju još samo to da je na njihovo proizvođenje utrošena ljudska radna snaga, da je u njima nagomilan ljudski rad. Kao kristali ove društvene supstancije, koja im je zajednička, one su vrednosti - robne vrednosti.

U samom odnosu razmene javila nam se razmenska vrednost roba kao nešto potpuno nezavisno od njihovih upotrebni vrednosti. Ako sad stvarno apstrahujemo upotrebnu vrednost proizvoda rada, dobićemo njihovu vrednost kako smo je maločas odredili. Prema tome, ono zajedničko što se pokazuje u odnosu razmene ili u razmenskoj vrednosti robe jeste njena vrednost. Dalji tok istraživanja vratiće nas na razmensku vrednost kao na nužni način izražavanja, odnosno pojavni oblik robne vrednosti, koju najpre ipak moramo posmatrati nezavisno od tog oblika.

Neka upotrebna vrednost ili dobro ima, dakle, vrednost samo zato što je u njoj (odnosno u njemu) opredmećen ili materijalizovan apstraktni ljudski rad. Pa kako da se meri veličina njene (odnosno njegove) vrednosti? Količinom "supstancije koja stvara vrednost" a koja se sadrži u njoj (odnosno njemu) - količinom rada. Sama količina rada meri se njegovim vremenskim trajanjem, a radno vreme opet ima svoje merilo u određenim delovima vremena, kao što su čas, dan itd.

Pošto količina rada utrošenog za vreme proizvođenja neke robe određuje njenu vrednost, mogli bi izgledati da roba nekog proizvođača ima utoliko veću vrednost ukoliko je on lenji i neumešniji, jer mu je zbog toga potrebno više vremena za njenu izradu. Ali rad koji sačinjava supstanciju vrednosti jednak je ljudski rad, utrošak je iste ljudske radne snage. Ukupna društvena radna snaga koja se ispoljava u vrednostima robnog sveta važi ovde kao jedna ista ljudska radna snaga, iako se sastoji iz neprojenih individualnih radnih snaga. Svaka od ovih individualnih radnih snaga ista je ljudska radna snaga kao i svaka druga ukoliko ima karakter jedne društvene prosečne radne snage, ukoliko deluje kao takva društvena prosečna radna snaga, pa, dakle, i ukoliko joj za proizvođenje izvesne robe treba samo prosečno, potrebno, ili društveno potrebno radno vreme. Društveno potrebno radno vreme koje se iziskuje da bi se, uz postojeće društveno-normalne uslove proizvodnje i uz prosečni društveni stupanj umešnosti i intenzivnosti rada, izradila koja bilo upotrebna vrednost. Na primer, posle uvođenja pranog razboja u Engleskoj bilo je dovoljno možda upola manje rada nego ranije da se data količina pređe pretvori u tkaninu. Stvarno, engleskom ručnom tkaču trebalo je za ovo pretvaranje i sad isto onoliko radnog vremena koliko i ranije, samo što je sada proizvod njegovog individualnog radnog časa predstavljao tek polovinu društvenog radnog časa i pao je zbog toga na polovinu svoje ranije vrednosti.

Prema tome, veličinu vrednosti neke upotrebne vrednosti određuje samo količina društveno potrebnog rada ili radno vreme koje je društveno potrebno za njenu izradu. Pojedina roba važi ovde uopšte kao prosečni primerak svoje vrste. Robe koje sadrže podjednako velike količine rada, ili koje se mogu izraditi za isto radno vreme, imaju zbog toga i vrednost iste veličine. Vrednost jedne robe odnosi se prema vrednosti svake druge robe kao radno vreme potrebno za proizvodnju druge. "Kao vrednosti, sve su robe samo određene mere zgrušanog radnog vremena."

Zbog toga bi veličina vrednosti neke robe bila postojana, stalno jednaka, kad bi radno vreme potrebno za njeno proizvođenje ostalo stalno jednako. Ali se ovo poslednje menja sa svakom promenom u proizvodnoj snazi rada. Proizvodnu snagu rada određuju razne okolnosti, između ostalog prosečni stupanj umešnosti radnika, stupanj razvitka nauke i njezine tehnološke primenljivosti, društvena kombinacija procesa proizvodnje, obim i delotvornost sredstava za proizvodnju i prirodni uslovi. Na primer, ista količina rada predstaviće se pri povoljnoj žetvi u 8 bušela pšenice, pri nepovoljnoj samo u 4. Ista količina rada daje više metala u bogatim, manje u siromašnim rudnicima itd. Dijamanti se retko nalaze u Zemljinoj kori i stoga njihovo nalaženje staje prosečno mnogo radnog vremena. Iz ovoga izlazi da oni u malenom obimu predstavljaju mnogo rada. Jacob sumnja da je zlato ikad isplatilo svoju punu vrednost. Još više to važi za dijamante. Po Eschwegeu, ukupna osamdesetogodišnja eksploatacija brazilskih dijamantskih polja nije bila 1823. još dostigla cenu prosečnog proizvoda što su ga davale brazilske plantaže šećera i kafe za osamnaest meseci, mada je predstavljala mnogo više rada, dakle i više vrednosti. Da su rudnici bogatiji, ista bi se količina rada predstavila u više dijamanta i njihova vrednost bi pala. Uzmogne li se ugaj s malo rada pretvarati u dijamant, može njegova vrednost pasti ispod vrednosti cigle. Uopšte uzev: što je veća proizvodna snaga rada, to se manje radnog vremena zahteva za izradu nekog artikla, to je manja masa rada kristalisana u njemu, to je manja njegova vrednost. Dakle, veličina vrednosti neke robe menja se upravno prema količini, a obrnuto prema proizvodnoj snazi rada koji se u njoj ostvaruje.

Neka stvar može biti upotrebna vrednost, a da ne bude vrednost. To je onda kad se njena korist po ljude ne postiže radom. Takvi su vadh, neobrađivano tlo, prirodne livade, drvo što divlje raste itd. Neka stvar može biti korisna i proizvod ljudskog rada, a da ne bude roba. Ko svojim proizvodom zadovoljava sopstvenu potrebu, stvara, doduše, upotrebnu vrednost, ali ne i robu. Da bi proizvodio robu, mora proizvoditi ne samo upotrebnu vrednost, već upotrebnu vrednost za druge, društvenu upotrebnu vrednost. {I ne samo prosto za druge. U srednjem veku seljak je proizvodio žito za danak feudalnom gospodaru i žito za desetak popu. Ali ni žito za danak, ni žito za desetak nisu postali roba zato što su proizvođeni za druge. Da postane robom, proizvod se mora razmenom preneti na drugo lice kome će služiti kao upotrebna vrednost.} Naposletku, nikakva stvar ne može da bude vrednost ako nije predmet za upotrebu. Bude li nekorisna, onda je nekoristan i rad sadržan u njoj, ne važi kao rad, pa stoga ne stvara ni vrednost.

Karl Marks, "Kapital", prvi tom
[[na početak](#)]

Dvojaki karakter rada predstavljenog u robama

U samom početku roba nam se pokazala kao nešto dvorodno, kao upotrebna vrednost i razmenska vrednost. Posle se pokazalo da i rad, ukoliko je izražen vrednošću, ne poseduje više ona ista obeležja koja mu pripadaju kao stvaraocu upotrebni vrednosti. Ovu dvorodnu prirodu rada sadržanog u robi prvi sam ja kritički dokazao. Pošto je ova tačka stožer oko kojega se okreće razumevanje političke ekonomije, rasvetličemo je ovde izbliže.

Uzmimo dve robe, recimo 1 kaput i 10 aršina platna. Neka je vrednost prve robe dvaput veća od vrednosti druge, tako da ako je vrednost 10 aršina platna = B, kaput je = 2B.

Kaput je upotrebna vrednost koja zadovoljava naročitu potrebu. Da se izradi, potrebna je određena vrsta proizvodne delatnosti. Nju određuju njena svrha, način operisanja, predmet, sredstvo i rezultat. Rad čija se korisnost ovako predstavlja u upotrebnoj vrednosti njegova proizvoda ili u tome što je njegov proizvod upotrebna vrednost, nazvaćemo kratko i prosto korisnim radom. S te tačke gledišta posmatra se rad uvek u vezi s njegovim korisnim učinkom.

Kao što su kaput i platno kvalitativno različne upotrebne vrednosti, tako su kvalitativno različni i radovi preko kojih su oni došli do postojanja - krojenje i tkanje. Da te stvari nisu kvalitativno različne upotrebne vrednosti, a otud i proizvodi kvalitativno različitih korisnih radova, ne bi se

uopšte mogle sučeliti kao robe. Kaput se ne razmenjuje za kaput, ista upotrebna vrednost ne razmenjuje se za istu upotrebnu vrednost.

U ukupnosti raznovrsnih upotrebni vrednosti ili robnih tela ispoljava se ukupnost isto toliko raznolikih korisnih radova, različitih po rodu, vrsti, porodici, podvrsti i varijetetu - društvena podela rada. Ona je uslov za postojanje robne proizvodnje, mada, obrnuto, robna proizvodnja nije uslov za postojanje društvene podele rada. U staro-indijskoj opštini rad je društveno podeljen, ali proizvodi ne postaju robama. Ili, uzmimo bliži primer: u svakoj je fabrici rad sistematski podeljen, ali se do ove podele ne dolazi time što bi radnici međusobno razmenjivali svoje individualne proizvode. Samo se proizvodi samostalnih i među sobom nezavisnih, privatnih radova sučeljavaju kao robe.

Prema tome, videli smo: u upotrebnoj vrednosti svake robe nalazi se određena svrsishodna proizvodna delatnost ili koristan rad. Upotrebne vrednosti ne mogu se sučeliti kao robe ako se u njima ne nalaze kvalitativno različni korisni radovi. U društvu čiji proizvodi po pravilu uzimaju oblik robe, tj. u društvu proizvođača roba, razvija se ova kvalitativna razlika korisnih radova koji se kao privatni radovi samostalnih proizvođača vrše nezavisno jedni od drugih u mnogočlan sistem, u društvenu podelu rada.

Uostalom, kaputu je svejedno nosi li ga krojač ili krojačeva mušterija. U oba slučaja on deluje kao upotrebna vrednost. Isto se tako ni sam odnos između kaputa i rada koji ga proizvodi ne menja time što krojenje postaje posebna profesija, samostalan čin društvene podele rada. Gde ga je na to nagonila potreba za odevanjem, krojačio je čovek hiljade godina pre nego što je od čoveka postao krojač. Ali se do postojanja kaputa, platna, svakog elementa materijalnog bogatstva koga nema u prirodi, uvek moralo da dolazi putem posebne, svrsishodne proizvodne delatnosti koja naročite prirodne materije prilagođava naročitim ljudskim potrebama. Otuda je rad kao tvorac upotrebni vrednosti, kao koristan rad, uslov za opstanak ljudi, uslov nezavisan od svih društvenih oblika, večita prirodna nužnost da se između čoveka i prirode omogući razmena materije, i prema tome i život ljudski.

Upotrebne vrednosti kao kaput, platno, itd., ukratko - robna tela jesu spojevi dvaju elemenata: prirodne materije i rada. Oduzmemo li ukupni zbir svih različitih korisnih radova koji se nalaze u kaputu, platnu, itd., preostaje nam uvek neka materijalna podloga, materijalni talog koji postoji od same prirode, bez čovekova sudelovanja. U svojoj proizvodnji čovek može da postupa jedino kao i sama priroda, tj. može samo da menja oblike materije. I ne samo to. U samom tom radu oko uobličavanja, čoveka stalno pomažu prirodne sile. Dakle, rad nije jedini izvor upotrebni vrednosti koje proizvodi, materijalnog bogatstva. Kako William Petty veli, rad je njegov otac, a zemlja mu je mati.

Pređimo sad s robe kao upotrebni predmeta na robnu vrednost. Bili smo uzeli da kaput ima vrednost dva puta veću od platna. Ali ovo je samo kvantitativna razlika, koja nas u ovaj mah još ne zanima. Stoga podsećamo na to da ako je vrednost kaputa dvaput veća od vrednosti 10 aršina platna, 20 aršina platna imaju vrednost iste veličine kao i 1 kaput. Kao vrednosti, kaput i platno su stvari iste supstancije, objektivni izrazi jednorodnog rada. Ali krojenje i tkanje kvalitativno su različni radovi. No ima društvenih stanja gde isti čovek naizmenice kroji i tka, gde su zbog toga oba ova različna načina rada samo menjanje rada iste individue, upravo kao što kaput koji naš krojač danas pravi i pantalone koje će sutra napraviti, imaju kao pretpostavku samo varijacije istog individualnog rada. Dalje je očigledno da se u našem kapitalističkom društvu, vazda prema menjanju pravca tražnje rada, izvesna data količina ljudskog rada doprinosi naizmenice u obliku krojenja i u obliku tkanja. Ovo menjanje oblika rada ne može da ide bez trenja, ali mora da ide. Izuzmemo li određenost proizvodne delatnosti, odnosno koristan karakter rada, ostaje nam ona onda kao utrošak ljudske radne snage. Iako su kvalitativno različne proizvodne delatnosti, i krojenje i tkanje jesu proizvodno trošenje ljudskog mozga, mišića, nerava, ruke, itd., a u ovom smislu oba su ljudski rad. Oni su samo dva različna oblika da se utroši ljudska radna snaga. U svakom slučaju, sama ljudska radna snaga mora da bude više ili manje razvijena

da bi se trošila u ovom ili onom obliku. No vrednost robe predstavlja jednostavno ljudski rad, utrošak ljudskog rada uopšte. Pa kao god što u buržoaskom društvu neki general ili bankar igra veliku, a čovek kao čovek, naprotiv, samo vrlo bednu ulogu, tako je isto ovde i s ljudskim radom. On je utrošak proste radne snage koju u svom organizmu prosečno ima svaki običan čovek bez njenog naročitog razvijanja. Istina, karakter samog *prosečnog prostog rada* menja se prema različnim zemljama i kulturnim epohama, ali je u određenom postojećem društvu dat. Komplikovaniji rad važi samo kao *potenciran* ili bolje reći *multiplikovan* prost rad, tako da je manja količina komplikovanog rada jednaka većoj količini prostog. Iskustvo pokazuje da se ovo reduciranje, ovo svođenje stalno vrši. Može neka roba biti proizvod i najkomplikovanijeg rada, njena *vrednost* izjednačuje nju s proizvodom prostog rada, te zbog toga i sama predstavlja samo određenu količinu prostog rada. Različne srazmere u kojima su različne vrste rada svedene na prost rad kao na svoju jedinicu mere, utvrđuju se društvenim procesom iza leđa proizvođača, te otuda izgleda kao da su im date tradicijom. Uprošćenja radi svaka vrsta radne snage važiće nam u daljem izlaganju neposredno kao prosta radna snaga, čime ćemo samo uštedeti trud oko svođenja.

Dakle, kao što je u vrednostima kaputu i platnu apstrahovana razlika između njihovih upotrebnih vrednosti, tako je i u radovima koji se u tim vrednostima pokazuju apstrahovana razlika između njihovih korisnih oblika, krojenja i tkanja. Kao što su upotrebne vrednosti kaput i platno spojevi celishodnih proizvodnih delatnosti sa tkaninom i pređom, a vrednosti kaput i platno naprotiv samo grušavine jednorodnog rada, tako isto i radovi sadržani u ovim vrednostima ne važe zbog svog proizvodnog ponašanja prema tkanini ili pređi, već samo kao utrošak ljudske radne snage. Krojenje i tkanje elementi su stvaranja upotrebnih vrednosti kaputa i platna baš zato što su različite kakvoće; a supstancija vrednosti kaputa i vrednosti platna jesu samo ukoliko oba imaju, kad izuzmemo posebne im kvalitete, jednak kvalitet, kvalitet ljudskog rada.

Ali kaput i platno nisu samo vrednosti uopšte, već vrednosti određene veličine, a kako smo mi uzeli, kaput ima vrednost dvaput veću od 10 aršina platna. Otkud ova razlika u veličini njihovih vrednosti? Otuda što 10 aršina platna sadrže upola manje rada nego kaput, tako da se na proizvođenje ovoga radna snaga mora trošiti dvaput duže vreme nego na proizvodnju onoga.

Dok, prema tome, u pogledu upotrebne vrednosti rad sadržan u robi važi samo kvalitativno, u pogledu veličine vrednosti važi samo kvantitativno, pošto je već sveden na ljudski rad bez daljeg kvaliteta. Tamo se o radu pita: kako i šta?, ovde: koliko? kakvo je njegovo vremensko trajanje? Pošto veličina vrednosti neke robe predstavlja samo količinu rada koja se u njoj sadrži, to robe u izvesnoj srazmeri uvek moraju biti vrednosti jednake veličine.

Ostane li nepromenjena proizvodna snaga svih korisnih radova, zahtevanih, recimo, za proizvodnju jednog kaputa, onda veličina vrednosti kaputa raste s količinom samih kaputa. Ako 1 kaput predstavlja x radnih dana, onda 2 kaputa predstavljaju 2x radnih dana itd. Ali, uzmimo da se rad potreban za proizvodnju kaputa udvostruči ili smanji za polovinu. U prvom slučaju imaće 1 kaput vrednosti koliko su ranije imala 2, a u drugom slučaju imaće 2 kaputa samo toliku vrednost koliko je ranije imao 1, iako u oba slučaja kaput čini istu uslugu, a koristan rad sadržan u njemu ostaje jednake valjanosti kao i ranije. Ali promenila se količina rada utrošenog u njegovo proizvođenje.

Veća količina upotrebne vrednosti sačinjava sama po sebi i veće materijalno bogatstvo, dva kaputa veće no jedan. S dva kaputa mogu se odenuti dva čoveka, jednim samo jedan, itd. Ipak može rastućoj masi materijalnog bogatstva da odgovara istovremen pad veličine njegove vrednosti. Ovo suprotno kretanje potiče iz dvorodnog karaktera rada. Razume se, proizvodna snaga uvek je proizvodna snaga korisnoga, konkretnog rada i stvarno određuje samo stepen dejstva celishodne proizvodne delatnosti u datom periodu vremena. Otuda će korisni rad postati bogatiji ili siromašniji izvor proizvoda u upravnoj srazmeri prema penjanju ili padanju proizvodne snage. Nasuprot ovome, promena u proizvodnoj snazi nikako ne pogađa rad koji je kao takav predstavljen u vrednosti. Pošto proizvodna snaga pripada konkretnom korisnom obliku rada,

prirodno je da se ona više ne može ticati rada čim izuzmemo njegov konkretni korisni oblik. Zbog toga isti rad, u istom periodu vremena, uvek ima za rezultat istu veličinu vrednosti, pa ma kako se proizvodna snaga menjala. Ali on u istom periodu vremena daje različne količine upotrebni vrednosti, veće ako proizvodna snaga poraste, manje ako padne. Ista promena u proizvodnoj snazi koja povećava plodnost rada, a time i masu upotrebni vrednosti koje rad daje, smanjuje, dakle, veličinu vrednosti ove povećane celokupne mase ako skрати zbir radnog vremena potrebnog za njeno proizvođenje. Isto tako i obratno.

Svaki je rad, s jedne strane, utrošak ljudske radne snage u fiziološkom smislu, a u tome svojstvu jednakog ljudskog ili apstraktnog ljudskog rada stvara robnu vrednost. S druge strane, svaki je rad utrošak ljudske radne snage u nekom naročitom celishodnom obliku, a u ovome svojstvu konkretnog korisnog rada proizvodi upotrebne vrednosti.

Karl Marks, "Kapital", prvi tom

[[na početak](#)]

Opšta formula

[Pretvaranje novca u kapital]

Robni promet je polazna tačka kapitala. Proizvodnja roba, njihov promet i onaj razvijeniji oblik njihovog prometa koji se zove trgovina sačinjavaju istorijsku osnovicu iz koje on izrasta. Svetska trgovina i svetsko tržište otvaraju u 16 stoleću modernu istoriju kapitala.

Izuzmemo li materijalnu sadržinu robnog prometa, tj. razmenu različnih upotrebni vrednosti, i pogledamo li jedino ekonomske oblike koje taj proces rađa, naći ćemo da je novac njegov poslednji proizvod. Ovaj poslednji proizvod robnog prometa prvi je oblik u kome se javlja kapital.

U istorijskom pogledu kapital stupa naspram zemljišne svojine svugde u prvi mah u obliku novca, kao novčani imetak, kao trgovački i zelenaški kapital ^[1] Ali nemamo potrebe da se osvrćemo na istroju kapitalovog postanja da bismo uvideli da je novac prvi oblik u kome se on javlja. Ista se povest svakodneвно odigrava pred našim očima. Još uvek svaki novi kapital ispočetka stupa na pozornicu, tj. na tržište, bilo robno, radno, ili novčano, kao novac koji putem određenih procesa treba da se pretvori u kapital.

Novac kao novac i novac kao kapital razlikuju se isprva samo različitim oblikom svog prometa.

Neposredni oblik robnog prometa jeste R-N-R, pretvaranje robe u novac i ponovno pretvaranje novca u robu, prodavanje radi kupovanja. Ali pored ovog oblika nalazimo i drugi, specifično različit oblik N-R-N, pretvaranje novca u robu i ponovno pretvaranje robe u novac, kupovanje radi prodavanja. Novac, koji u svom kretanju opisuje ovaj poslednji krug, pretvara se u kapital, postaje kapital, pa je već i po svojoj odredbi kapital.

Pogledajmo izbliže promet N-R-N. Kao i prost robni promet prolazi on kroz dve suprotne faze. U prvoj fazi, N-R, kupovini, pretvara se novac u robu. U drugoj fazi, R-N, prodaji, roba se vraća u oblik novca. A jednistvo obeju faza jeste čitavo kretanje koje razmenjuje novac za robu i istu robu opet za novac, koje kupuje robu da bi je prodalo, ili, ako ostavimo postrani formalne razlike između kupovine i prodaje, koje novcem kupuje robu a robom novac ^[2]. Rezultat kojim se čitav proces okončava jeste razmena novca za novac, N-N. Kad za 100 f. st. kupim 2. 000 funti pamuka, pa ove 2. 000 funti pamuka preprodam za 110 f. st., onda sam na kraju krajeva razmenio 100 f. st. za 110 f. st., razmenio sam novac za novac.

Međutim sad je dosta očevidno da bi prometni proces N-R-N bio bez smisla i sadržaja ako bi se ovim zaobilaznim putem imale razmeniti dve jednake novčane vrednosti, dakle napr. 100 f. st. za 100 f. st. Nesravljivo bi prostiji i pouzdaniji ostao metod zgrtača blaga, koji svojih 100 f. st.

zadržava kod sebe umesto da ih izlaže opasnostima prometa. S druge strane, bilo da trgovac preproda za 110 f. st. pamuk koji je kupio za 100 f. st., bilo da ga se mora otarasiti za 100 f. st., pa čak i za 50 f. st., pod svima okolnostima njegov je novac opisao naročito i originalno kretanje, sasvim drukčije vrste negoli u prostom robnom prometu, napr. u ruci seljaka koji proda žito i s dobijenim novcem kupi odelo. Važno je dakle da se prvo okarakterišu razlike u obliku kružnih tokova N-R-N i R-N-R. To će ujedno otkriti i suštinsku razliku koja se krije iza tih formalnih razlika.

Pogledajmo najpre , što je zajedničko tim dvoma oblicima.

Oba kružna toka rastavljaju se na iste dve suprotne faze, na R-N, prodaju, i na N-R, kupovinu. I u jednoj i u drugoj fazi stoje jedan prema drugom ista dva stvarna elementa, roba i novac, kao i dva lica pod istim ekonomskim maskama, prodavac i kupac. Oba kružna toka jedinstvo su istih suprotnih faza, i oba se puta ovo jedinstvo postizava istupanjem trojice ugovorača, od kojih jedan samo prodaje, drugi samo kupuje, a treći naizmenice kupuje i prodaje.

Ali ono što već od početka razdvaja ova dva kružna toka, R-N-R i N-R-N, jeste obrnuti redosled suprotnih faza prometa. Prost robni promet počinje prodajom a završava se kupovinom, promet novca kao kapitala počinje kupovinom a završava se prodajom. Tamo je roba, ovde je novac polazna i završna tačka kretanja. Izvršenju čitavog procesa služi kao posrednik u prvom obliku novac, u drugom obrnuto roba.

U prometu R-N-R novac se na kraju pretvara u robu koja služi kao upotrebna vrednost. Novac je dakle konačno izdat. U obratnom obliku, N-R-N, kupac naprotiv izdaje novac da bi kao prodavac primio novac. Kupujući robu on baca novac u promet da bi ga odande ponovo izvukao prodajući istu robu. On pušta novac iz ruke samo sa zadnjom namerom da ga se ponovo dočepa. Zato je njegov novac samo predujmljen^[3].

U obliku R-N-R isti komad novca premešta se dva puta. Prodavac ga dobija od kupca, a posle njime isplaćuje drugog prodavca. Čitav proces koji počinje primanjem novca za robu završava se izdavanjem novca za robu. U obliku N-R-N slučaj je obrnut. Ono što se ovde dvaput premešta nije isti komad novca, već ista roba. Kupac je dobija iz ruke prodavca i predaje u ruke nekom drugom kupcu. Kao što u prostom robnom prometu dvokratno premeštanje istog komada novca postiže njegovo definitivno prelaženje iz jedne ruke u drugu, tako ovde dvokratno premeštanje iste robe izaziva vraćanje novca na njegovu prvu polaznu tačku.

Vraćanje novca na njegovu polaznu tačku ne zavisi od toga da li se roba prodaje skuplje no što je bila kupljena. Ova okolnost utiče samo na veličinu novčane sume koja se vraća. Sam, fenomen vraćanja zbiva se čim se opiše. U ovome je dakle čulno primetna razlika između novca kao kapitala i njegovog prometa kao prostog novca.

Kružni tok R-N-R potpuno je završen čim prodaja neke robe donese novac koji će kupovina neke druge robe opet odneti. Samo se obnavljanjem, ili ponavljanjem čitavog procesa može desiti da se novac ipak vrati na svoju polaznu tačku. Kad prodam kvarter žita za 3 f. st. i s te 3 f. st. kupim odelo, za mene su te 3 f. st. definitivno izdate. S njima nemam više nikakva posla. One pripadaju prodavcu odela. Prodaj li sad još jedan kvarter žita, onda mi se novac vraća, ali ne usled prve transakcije, već samo zato što sam je ponovio. On se ponovo udaljava od mene čim drugu transakciju izvedem do kraja i ponovo kupim. Dakle u prometu R-N-R izdavanje novca nema nikakva posla s njegovim vraćanjem. Naprotiv, u N-R-N vraćanje novca uslovljeno je samim načinom na koji je izdat. Ne bude li vraćanja znači ili da operacija nije pošla za rukom ili da je proces prekinut i još nije završen, jer mu nedostaje druga faza, prodaja, koja kupovinu dopunjuje i završava.

Kružni tok R-N-R polazi od krajnje tačke neke robe, a završava se krajnjom tačkom neke druge robe, koja ispada iz prometa i upada u potrošnju . Otuda je njegov krajnji cilj potrošnja,

zadovoljavanje potreba, jednom reči upotrebna vrednost. Naprotiv, kružni tok N-R-N polazi od novca kao krajnje tačke i na kraju se vraća na istu krajnju tačku. Otuda je sama prometna vrednost ona pobuda koja ga pokreće i cilj koji ga određuje.

U prostom robnom prometu imaju obe krajnje tačke isti ekonomski oblik. I jedna i druga jesu roba. Uz to su još i robe jednake veličine vrednosti. Ali su one kvalitativno različite upotrebne vrednosti, napr. žito i odelo. Sadržinu kretanja sačinjava ovde razmena proizvoda, razmena različitih materija u kojima je otelovljen društveni rad. Drugojače je u prometu N-R-N. On se na prvi pogled čini bez smisla jer je tautologičan. Obe krajnje tačke imaju isti ekonomski oblik. Obe su novac, dakle ne kvalitativno različite upotrebne vrednosti, jer je novac upravo preobraženi lik roba, lik u kome su njihove posebne upotrebne vrednosti iščezle. Razmeniti prvo 100 f. st. za pamuk, a onda opet taj pamuk za 100 f. st., dakle obilaznim putem novac za novac, isto za isto, izgleda da je radnja i besciljna i apsurdna^[4]. Novčana suma se može od novčane sume razlikovati uopšte samo veličinom. Otuda proces N-R-N ne crpe svoj sadržaj iz neke kvalitativne različnosti svojih krajnjih tačaka, jer obe su novac, već iz njihove kvantitativne različnosti. Na kraju se iz prometa izvlači više novca no što je u početku u nj bilo ubačeno. Pamuk kupljen za 100 f. st. prodava se opet napr. za 100 + 10 f. st., ili 110 f. st. Zbog toga je potpuni oblik ovog procesa N-R-N', gde je N'=N + dN, tj jednak prvobitno predujmljenoj novčanoj sumi više izvestan priraštaj. Ovaj priraštaj, ili višak preko prvobitne vrednosti nazivam - višak vrednosti (surplus value). Otuda se prvobitno predujmljena vrednost u prometu ne samo održava nego i menja svoju veličinu, dodaje sebi višak vrednosti, drugim rečima oplođuje se. A ovo kretanje pretvara nju u kapital.

Mogućno je, doduše, i to da u R-N-R obe krajnje tačke R i R, napr. žito i odelo, budu kvantitativno različite veličine vrednosti. Može seljak da prodava žito iznad vrednosti ili da kupi odelo ispod vrednosti. Može ga i prodavac odela sa svoje strane prevariti. Ali za sam ovaj oblik prometa ovakva razlika u vrednosti čisto je slučajna. On ne gubi svaku razumnost i smisao kao proces N-R-N, ako su obe krajnje tačke, napr. žito i odelo, ekvivalenti. Naprotiv, kod njega je ova ekvivalentnost uslov za normalan tok.

Ponavljanje ili obnavljanje prodaje radi kupovine nalazi, kao i sam ovaj proces, svoju granicu i završetak u konačnom rezultatu koji leži izvan prometnog procesa, u potrošnji, u zadovoljavanju određenih potreba. Naprotiv je u kupovanju radi prodavanja početak isti kao i završetak, tj. novac, prometna vrednost, a već ovo čini da je kretanje beskonačno. Svakako, iz N je postalo N + dN, iz 100 f. st. 100 + 10. Ali, posmatramo li ih čisto kvalitativno, 110 f. st. isto su što i 100 f. st., naime novac. A kvantitativno posmatrano, 110 f. st. jesu ograničena suma vrednosti kao i 100 f. st. Kad bi se ovih 110 f. st. izdalo kao novac, one bi ispale iz svoje uloge, ne bi više bile kapital. Povuku li se iz prometa, okameniče se u blago i neće im prirati ni jedna para, ma ležale do sudnjeg dana. Prema tome, kad se već radi o oplođavanju vrednosti, onda ista potreba oplođavanja postoji i za 110 f. st. kao što je postojala za onih 100 f. st., pošto su obe sume samo ograničeni izrazi prometne vrednosti, dakle obe imaju isti poziv da se kvantitativnim uvećanjem približe apstraktnom bogatstvu. Doduše, prvobitno predujmljena vrednost od 100 f. st. za momenat se razlikuje od 10 f. st. viška vrednosti koji joj je prirastao u prometu, ali se ova razlika odmah opet rasplinjuje. Na završetku procesa ne izlazi na jednoj strani originalna vrednost od 100 f. st., a na drugoj višak vrednosti od 10 f. st., nego jedna vrednost od 110 f. st., koja se nalazi potpuno u onom istom obliku koji i treba da ima da bi otpočela proces oplođavanja kao i prvobitnih 100 f. st. Na kraju kretanja novac se opet javlja kao njegov početak^[5]. Zbog toga završetak svakog pojedinačnog kružnog toka u kome se izvršuje kupovanje radi prodavanja, sam sobom čini početak za nov kružni tok. Prost robni promet - prodavanje radi kupovanja - služi kao sredstvo za konačni cilj koji se nalazi van prometa, za prisvajanje upotrebni vrednosti, za zadovoljavanje potreba. Nasuprot tome, promet novca kao kapitala cilj je samom sebi, jer se oplođavanje vrednosti zbiva jedino u okviru ovog stalno obnavljanog kretanja. Otuda kapitalovom kretanju nema granica^[6].

Kao svestan nosilac ovog kretanja vlasnik novca postaje kapitalista. Njegova je ličnost ili bolje reći njegov je džep polazna i povratna tačka novca. Objektivni sadržaj onoga prometa -

oplođavanje vrednosti - njegova je subjektivna svrha, i kao kapitalista, tj. kao personifikovan, voljom i svešču obdaren kapital, funkcionira on samo ukoliko je sve veće prisvajanje apstraktnog bogatstva jedina pobuda njegovih operacija. Upotrebnu vrednost dakle ne treba nikad uzimati kao neposrednu svrhu kapitaliste^[7]. Isto tako ni pojedinačnu dobit već samo neumorno kretanje dobijanja^[8]. Ovaj nagon za apsolutnim bogaćenjem, ovaj strastan lov na vrednost^[9] zajednički je u kapitaliste i u zgrtača blaga, ali dok je zgrtač blaga samo lud kapitalista, dotle je kapitalista racionalan zgrtač blaga. Neumorno oplođavanje vrednosti, koje zgrtač blaga teži da postigne paštenjem da novac izbavi iz prometa^[10], pametniji kapitalista postizava time što ga vazda nanovo prepušta prometu^[11].

Samostalni oblici, tj. novčani oblici, koje vrednost roba uzima u prostom prometu, služe samo razmeni roba i gube se u konačnom rezultatu kretanja. Nasuprot tome, u prometu N-R-N, i jedno i drugo, i roba i novac funkcioniraju samo kao različiti načini egzistencije same vrednosti, budući da je novac njen opšti, a roba njen posebni, takoreći samo prurušeni način egzistencije^[12]. Ona stalno prelazi iz jednog oblika u drugi ne gubeći se u tom kretanju, te se tako pretvara u automatičan subjekt. Ako fiksiramo posebne pojavne oblike koje vrednost naizmenično uzima u kružnom toku svog života oplođujući se, dobićemo ova objašnjenja: kapital je novac, kapital je roba^[13]. U stvari pak vrednost ovde postaje subjektom procesa u kome stalno menjajući oblike novca i robe ona menja i samu svoju veličinu, te se kao višak vrednosti odvaja od same sebe kao prvobitne vrednosti, oplođuje samu sebe. Jer kretanje u kojem ona dodaje sebi višak vrednosti njeno je sopstveno kretanje, njeno sopstveno oplođavanje, dakle samooplođavanje. Ona je dobila tajno svojstvo da rađa vrednost, jer jeste vrednost. Ona rađa žive maldunce, ili bar nosi zlatna jaja.

Kao ekspanzivnom subjektu koji nosi čitav proces, u kome čas uzima a čas skida sa sebe novčani i robni oblik održavajući se i šireći se u tom menjanju, vrednosti je pre svega potreban samostalan oblik kojim će se utvrđivati njena indentičnost sa samom njom. Ovaj oblik ima ona samo u novcu. Zbog toga ovoj i čini polaznu i završnu tačku svakog procesa oplođavanja vrednosti. Vrednost je iznosila 100 f. st., sad iznosi 110 f. st. itd. Ali sam novac važi ovde samo kao jedan oblik vrednosti od dva koliko ih ona ima. Ne bude li uzeo oblik robe, novac neće postati kapital. Dakle, novac ovde ne istupa polemički prema robi kao kod zgrtanja blaga. Kapitalista zna da su sve robe, ma koliko dronjave izgledale ili ma kako loše mirisale, po veroispovesti i u istini novac, iznutra obrezani Jevreji, a uz to još i čudotvorna sredstva da se od novaca pravi više novaca.

Dok u prostom prometu vrednost roba dobija naspram njihove upotrebne vrednosti u najboljem slučaju samostalni oblik novca, ovde se ona najedanput pretstavlja kao supstancija koja ima svoj sopstveni životni proces, koja se sama kreće, za koju su i novac i roba samo goli oblici. Ali to nije sve. Umesto da predstavlja odnose među robama, stupa ona sada takoreći u privatne odnose sa samom sobom.

Vrednost postaje dakle dejstvujuća vrednost, dejstvujući novac, a kao takva kapital. Ona dolazi iz prometa, ide ponovo u promet, održava se i umnožava se u njemu, vraća se iz njega uvećana i započinje vazda iznova isti kružni tok^[14]. N-N', izgleda da je oblik svojstven samo jednoj vrsti kapitala, trgovačkom kapitalu. Ali je i industrijski kapital novac koji se pretvara u robu, a prodajom robe ponovo pretvara u više novaca. Činovi koji se mogu dogoditi između kupovine i prodaje, izvan oblasti prometa, ni u čemu ne menjaju oblik ovog kretanja. Najzad u kamatonosnom kapitalu promet N-R-N' pretstavlja se skraćeno, u svom krajnjem rezultatu, bez posredništva, takoreći lapidarnim stilom, kao N-N', novac jednak s više novca, vrednost veća od same sebe.

Prema tome je N-R-N' stvarno opšta formula kapitala kakav se neposredno pokazuje u oblasti prometa.

fusnote:

[1] Dve francuske poslovice: "Nulle terre sans seigneur" [Nema zemlje bez gospodara] i "L'argent n'a pas de maitre" [Novac nema gospodara] jasno izražavaju suprotnost između vlasti veleposeda, koja počiva na ličnim odnosima zavisnosti i gospodstva, i bezlične vladavine novca.

[2] "Novcem se kupuje roba, robom novac." (Mercier de la Riviere: "L'Ordre naturel et essentiel des societes politiques", str. 543.)

[3] "Kad se neka stvar kupi radi preprodaje, onda se na to upotrebljena suma naziva predujmljenim novcem; a ako ona nije kupljena da bi se ponovo prodala, možemo reći da je suma izdata". (James Steuart: "Works etc.", edited by General sir James Steuart, his son. London 1805, sv I, str. 274.)

[4] "Ne razmenjuje se novac za novac", dovikuje Mersije de la Rivijer merkantilistima. ("L'Ordre naturel etc.", str.486.) U jednoj knjizi koja ex professo [izričito] govori o "trgovini" i "špekulaciji" može se pročitati i ovo: "Svaka se trgovina sastoji u razmenjivanju stvari raznih vrsta; a dobit (za trgovca?) potiče baš iz te različitosti. Razmeniti funtu hleba za funtu hleba... bilo bi bez ikakve dobiti...otuda prednost trgovine prema kocki, koja je samo razmena novca za novac". (Th. Corbet: "An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained". London 1841, str. 5.) Ma da Korbet ne vidi da je N-N, razmenjivanje novca za novac, karakterističan oblik prometa ne samo trgovinskog već i svakoga kapitala, on bar priznaje da jedna vrsta trgovine, špekulacija, ima ovaj oblik jednak s kockom; ali onda dolazi Mekelek i nalazi da je kupovanje radi prodavanja špekulisanje, te da prema tome otpada razlika između trgovine i špekulacije". (MacCulloch: "A Dictionary practical etc. of Commerce". London 1847, str. 1009.) Nesravnjivo naivnije veli Pinto, Pindar amsterdamske berze: "Trgovina je kocka (ovu rečenici zajmio iz Lokea), a iz prosjaka se ne može izvući dobitak. Kad bi neko kroz duže vreme dobijao u svemu i od svakog, morao bi im dobrovoljno vratiti najveći deo dobitka ako bi hteo da igra ponovo". (Pinto: "Traite de la Circulation et du Credit". Amsterdam 1771, str. 231.)

[5] "Kapital se deli... na prvobitni kapital i na dobit, priraštaj kapitalov... ma da se u praksi ova dobit odmah dodaje kapitalu i zajedno s njim stavlja u pokret". (F. Engels: "Umrise zu einer Kritik der Nationalökonomie" u "Deutsch-französische Jahrbücher", herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx, Paris 1844, str. 99)

[6] Aristotel suprotstavlja ekonomiku hrematistici. On polazi od ekonomike. Ukoliko je veština privređivanja, ekonomika se ograničava na nabavljanje dobara potrebnih za život i korisnih za kuću ili državu. "Pravo bogatstvo sastoji se iz ovakvih upotrebnih vrednosti: jer količina takve vrste poseda, dovoljna za dobar život, nije bez granica. Ali ima i druga vrsta veštine privređivanja koja se ponajviše, i s pravom, zove hrematistika, po kojoj izgleda da bogatstvu i posedu nema granica. Trgovina robom ne spada od prirode u hrematistiku, jer se ovde razmena odnosi samo na ono što je samim njima (kupcu i prodavcu) potrebno". Zbog toga je, razlaže on dalje, prvobitni oblik trgovine i bila trampa, ali je njenim rasprostranjem nužno postao novac. Kad je novac bio iznađen, morala se trampa nužno razviti u trgovinu robom, a ova se, u protivrečnosti prema svojim prvobitnim tendencijama, razvila u hrematistiku, u veštinu praviti novac. Hrematistika se od ekonomike razlikuje u tome "što je za nju promet izvor bogatstva. A oko novca izgleda da se okreće zato što je novac početak i kraj ovakve vrste razmene. Stoga je i bogatstvo, za kojim hrematistika teži, neograničeno. Naime, kaogod što je svaka veština koja u svom cilju ne vidi sredstvo već krajnju svrhu neograničena u svojem stremljenju, jer gleda da mu se sve više približi, dok veštine koje samo traže sredstva radi cilja nisu neograničene, jer im sama svrha postavlja granice, tako nema brane ni cilju hrematistike koji ide za apsolutnim bogaćenjem. Dok hrematistika nema granica, ekonomika je ima... ova teži za nečim što se razlikuje od samog novca, ona za njegovim umnožavanjem... Brkanje ova dva oblika koji zahvataju jedan u drugi daje nekima povoda da kao krajnji cilj ekonomike smatraju beskonačno održavanje i umnožavanje novca". (Aristotel: "De Republica". Izd. Bekker, knj. I, gl. 8 i 9 i dalje.)

[7] "Robe (ovde u smislu upotrebnih vrednosti) nisu krajnja svrha kapitaliste koji pravi poslove... Njemu je novac krajnja svrha". (Th. Chalmers: "On Political Economy etc.", 2 izd., London 1832, str. [165] 166.)

[8] "Doduše, nije da trgovac ne ceni ni u šta već stečeni dobitak, ali mu je pogled ipak vazda upravljen u budućnost". (A. Genovesi: "Lezioni di Economia Civile" (1765). Kustodijevo izdanje talijanskih ekonomista, Parte Moderna, sv. VIII, str. 139.)

[9] "Kapitalistu će uvek voditi neutoljiva strast za dobitkom, auri sacra fames [nezasita glad za zlatom]". (MacCulloch: "The Principles of Political Economy". London 1830, str. 179.) Naravno da ovo saznanje ne smeta istom Mekeleku i njegovoj kompaniji da u teorijskim nedoumicama, napr. kad raspravljaju o preteranoj proizvodnji, tog istog kapitalistu pretvore u dobra građanina kome je jedino stalo do upotrebne vrednosti i koji čak ume planuti kurjačkom gladi za čizmama, šeširima, jajima, katunima i drugim najfamilijskim vrstama upotrebne vrednosti.

[10] Spasavati jedan je od karakterističnih grčkih izraza za obrazovanje blaga. Isto i englesko "to save" znači i spasavati i štedeti.

[11] "Ta beskrajnost koju stvari ne postižu u kretanju napred, one postižu u kruženju". (Galliani: "Della Moneta", str. 156.)

[12] "Ne sačinjava materija kapital, nego vrednost te materije". (J. B. Say: "Traite d'Economie Politique". 3 izd., Paris 1817, sv. II, str. 429.)

[13] "Novac u opticaju (cerrency!), upotrebljen za proizvodne svrhe jeste kapital". (MacLeod: "The Theory and Practice of Banking". London 1855, sv. I, gl. 1 [str. 55].) "Kapital, to su robe". (James Mill: "Elements of Political Economy". London 1821, str. 74.)

[14] "Kapital... vrednost koja se neprekidno umnožava". (Sismondi: "Nouveaux Principes de l'Economie Politique" [Paris 1819], sv. I, str. [88] 89.)

1. Dvojako poreklo manufakture

Kooperacija koja počiva na podeli rada dobija klasičan oblik u manufakturi. Kao karakterističan oblik kapitalističkog procesa proizvodnje, ona preovlađuje za vreme pravog manufakturnog perioda, koji traje otprilike od sredine 16. do poslednje trećine 18. veka. Manufaktura nastaje na dva načina:

1. Radnici raznovrsnih, samostalnih zanata, kroz čije ruke neki proizvod mora da prođe dok potpuno ne bude zreo, bivaju okupljeni u jednoj radionici, pod komandom istog kapitaliste. Na primer, kočije su bile zajednički proizvod kolara, sedlara, krojača, bravara, remenara, strugara, širitara, staklara, farbara, lakirera, pozlatara, itd. U manufakturi kočija sve ove različite zanatlije ujedinjene su u jednoj radionici gde jednovremeno rade dodajući jedan drugom svoj proizvod. Istina, kočije se ne mogu pozlatiti pre nego što budu napravljene. Ali ako se u isto vreme pravi mnogo kočija, onda se neke mogu stalno pozlaćivati, dok druge prolaze kroz koju raniju fazu procesa proizvodnje. Dok se ovako radi, stojimo još na tlu proste kooperacije, koja radi sa onakvim ljudskim i stvarnim materijalom kakav je zatekla. Ali ubrzo nastupa bitna promena. Krojač, bravar, remenar itd., koji su zaposleni samo u izradi kočija postepeno gube naviku a s tim i sposobnost da svoj stari zanat rade u punom njegovom obimu. S druge strane, njihova delatnost, postavši jednostrana, dobija sad oblik najcelishodniji za suženi delokrug. Manufaktura kočija pojavila se isprva kao kombinacija samostalnih zanata. Postepeno ona se pretvorila u podelu proizvodnje kočija na njene razne posebne operacije; svaka od ovih kristališe se u isključivu funkciju jednog radnika, a celinu svih operacija izvršuju ti delimični radnici udruženi. Isto tako je i manufaktura sukna i čitav niz drugih manufaktura postao spajanjem raznih zanata pod komandom istog kapitala^[1].

2. Ali manufaktura postaje i obrnutim putem. Jedan isti kapital zaposli jednovremeno u istoj radionici mnogo zanatlija koji rade isti ili jednorodan posao, npr. prave hartiju, slova ili igle. To je kooperacija u najprostijem obliku. Svaki od ovih zanatlija (možda s jednim ili dva pomoćnika) izrađuje čitavu robu vršeći po redu razne operacije koje njena izrada zahteva. On i dalje radi na svoj stari zanatlijski način. No uskoro spoljašnje okolnosti stvaraju povod da se koncentrisanost radnika u istom prostoru i jednovremenost njihovih radova drukčije iskoristi. Zatreba, npr., da se u određenom roku izliferuje veća količina gotove robe. Stoga se rad podeli. Umesto da se ostavi da isti zanatlija vrši razne operacije jednu za drugom, one se razdvoje, izoluju, rasporede u prostoru jedna pored druge i svaka se poveri drugom zanatliji, tako da svi kooperanti zajedno jednovremeno vrše sve operacije. Ova slučajna podela rada ponovi se, pokaže svoje osobene prednosti i postepeno dobije čvrstinu systemske podele rada. Od individualnog proizvoda samostalnog zanatlije, koji radi razne poslove, roba se pretvara u društveni proizvod jednog skupa zanatlija, od kojih svaki vrši samo jednu istu delimičnu operaciju. Iste operacije koje su se kod nemačkog esnafskog proizvođača hartije slivale jedna u drugu kroz uzastopne delimične operacije, postaju u holandskoj manufakturi hartije samostalne kao delimične operacije mnogih radnika koji ih vrše uporedo u kooperaciji. Esnafski iglar iz Nirnberga osnovni je element engleske manufakture igala. Ali dok je onaj jedan iglar ređao možda 20 operacija jednu za drugom, ovde 20 iglara jedan pored drugog uskoro vrše svaki samo po jednu od 20 operacija, a i ove se, pod uticajem iskustva, još mnogo više cepaju, podvajaju i postaju samostalne kao isključive funkcije pojedinačnih radnika.

Dakle, način postanka manufakture, njeno izrastanje iz zanata je dvojako. S jedne strane, ona proizilazi iz kombinovanja raznovrsnih samostalnih zanata, koji gube samostalnost i postaju u tolikoj meri jednostrani da u procesu proizvodnje jedne iste robe sačinjavaju još samo delimične operacije koje se međusobno dopunjuju. S druge strane, ona proizilazi iz kooperacije zanatlija istog zanata, rastavlja isti individualni zanat na različite njegove posebne operacije, izoluje i osamostaljuje te operacije u tolikoj meri da svaka postaje isključivom funkcijom posebnog

radnika. Znači, dakle, da manufaktura s jedne strane u neki proces proizvodnje uvodi podelu rada ili da je još više razvija, a s druge strane kombinuje ranije odvojene zanate. Ali ma kakva joj bila polazna tačka u ovom ili onom slučaju, njen završni lik ostaje uvek isti - ona je mehanizam proizvodnje čiji su organi ljudi.

Za pravilno razumevanje podele rada u manufakturi bitno je imati na umu sledeće momente. U prvom redu, raščlanjenje procesa proizvodnje na njegove posebne faze poklapa se ovde apsolutno sa rastavljanjem neke zanatlijske delatnosti na razne njene delimične operacije. Bila složena ili prosta, operacija ostaje zanatska i zbog toga je zavisna od snage, umešnosti, brzine i pouzdanosti kojima pojedinačni radnik rukuje svojim oruđem. Zanat ostaje osnovicom. Ova uska tehnička osnova isključuje stvarno naučnu analizu procesa proizvodnje, jer svaki delimični proces kroz koji proizvod prolazi, mora biti izvodljiv kao delimični rad zanatlije. Baš zbog toga što zanatlijska umešnost ovako ostaje osnovicom procesa proizvodnje, svaki se radnik prilagođava isključivo jednoj delimičnoj funkciji, a njegova radna snaga pretvara se u doživotni organ te delimične funkcije. Naposljetku, ova podela rada je jedna posebna vrsta kooperacije, te poneke njene prednosti ne proizilaze iz tog posebnog oblika, već iz opšte prirode kooperacije.

fusnote:

^[1]Navodimo sledeći tekst da bi smo pružili noviji primer za ovaj način obrazovanja manufakture. Predionice i tkačnice svile u Lionu i Nimu sasvim su patrijarhalne. U njima je zaposleno mnogo žena i dece, ali bez preterana rada i bez štete za njihovo zdravlje; one ih ostavljaju u njihovim lepim dolinama Droma, Vara, Izera i Vokliza da tamo gaje svilenu bubu i odmotavaju čahureč one nikad ne postaju pravim fabričkim preduzećima. Kad se tačnije posmatra... princip podele rada pokazuje ovu posebnu odliku. Ima mnogo namotačica, prelaca svilenog konca, farbara, glačara osnove, pa i tkača; ali oni nisu sjedinjeni u istoj radnici i ne zavise od istog kapitaliste. Svi su oni samostalni. (A. Blanqui, *Cours d'Economie Industrielle.*) *Otkako je Blanqui ovo napisao, razni nezavisni radnici bili su delimično udruženi u fabrikama. {uz četvrto izdanje. - A otkako je Marks ovo pisao, odomaćio se u tim fabrikama mehanički razboj i brzo potiskuje ručni razboj. I industrija svile u Krefeldu umela bi o tome nešto ispričati - F.E.}*

Karl Marks, "Kapital", prvi tom
[[na početak](#)]

Tajna prvobitne akumulacije

Videli smo kako se novac pretvara u kapital, kako se pomoću kapitala pravi višak vrednosti, a iz viška vrednosti višak kapitala. Međutim, akumulacija kapitala ima za pretpostavku višak vrednosti, višak vrednosti kapitalističku proizvodnju, a ova pak postojanje većih masa kapitala i radne snage u rukama proizvođača roba. Čitavo ovo kretanje izgleda, dakle, kao da se vrti u začaranom krugu, iz kojega možemo izići samo ako pretpostavimo jednu 'prvobitnu' akumulaciju ('previous accumulation' u A. Smith-a) koja prethodi kapitalističkoj, akumulaciju koja nije rezultat kapitalističkog načina proizvodnje, već njegova polazna tačka.

Ova prvobitna akumulacija igra u političkoj ekonomiji otprilike istu ulogu koju u teologiji igra greh prvog čoveka. Adam zagriže u jabuku i time se greh svali na ljudski rod. Poreklo greha objašnjava se pričanjem jedne anegdote iz prošlosti. Isto je tako u davno minulo doba bila na jednoj strani elita vrednih, razboritih i pre svega štedljivih ljudi, a na drugoj lenji nevaljalci, koji su proćerdali sve što su imali, pa i više od toga. Svakako, legenda o teološkom prvom grehu priča nam kako je čovek bio proklet da u znoju lica svog jede nasušni hleb; no priča o ekonomskom prvobitnom grehu otkriva nam kako to da ima ljudi za koje ova zapovest ne važi. Svejedno. Tek tako se dogodilo da su prvi nagomilali bogatstvo, a oni drugi nisu više ništa imali da prodadu osim rođene kože. I od tog praroditeljskog greha postoji siromaštvo velike mase, koja još i danas, uprkos svemu radu, nema šta da proda do sebe samu, i bogatstvo jedne šake ljudi, koje neprekidno raste, iako su oni davno prestali da rade. Ovakve bljutave detinjarije još prežvakuje g. Thieris, sa svečanom državničkom ozbiljnošću, pred nekad tako duhovitim Francuzima, radi odbrane *propriete*. A čim je u pitanju svojina, nameće se sveta dužnost da se stanovište dečjeg bukvara utvrdi kao jedino ispravno za staro i mlado, i sve stupnjeve razvitka. U stvarnoj istoriji osvajanje, podjarmljivanje, pljačka i ubijanje, jednom reči nasilje, igra, zna se, glavnu ulogu. U

krotkoj političkoj ekonomiji oduvek je vladala idila. Pravo i "rad" bili su oduvek jedina sredstva za sticanje bogatstva, razume se uvek sa izuzetkom "ove godine". Stvarno, pak, metodi prvobitne akumulacije kapitala sve su drugo samo ne idilični.

Novac i roba nisu unapred kapital, kao što to nisu ni sredstva za proizvodnju ni životna sredstva. Oni se moraju pretvarati u kapital. Ali se samo ovo pretvaranje može izvršiti jedino pod određenim okolnostima, koje se stiču u ovom: Dve veoma različite vrste vlasnika roba moraju se sučeliti i stupiti u dodir; s jedne strane vlasnici novca, sredstava za proizvodnju i životnih sredstava, koji hoće da vrednost kojom gospodare oplode kupovinom tuđe radne snage; s druge strane slobodni radnici, prodavci sopstvene radne snage, dakle prodavci rada. Radnici slobodni u dvostrukom smislu: da sami ne spadaju neposredno u sredstva za proizvodnju, kao robovi, kmetovi, itd, niti da sredstva za proizvodnju njima pripadaju, kao što je slučaj kod samostalnog seljaka itd, nego da su oni, naprotiv, svega toga oslobođeni, lišeni. Ovom polarizacijom robnog tržišta dati su osnovni uslovi kapitalističke proizvodnje. Kapitalistički odnos ima za pretpostavku da su radnici odvojeni od svojine na uslove za ostvarenje rada. A čim kapitalistička proizvodnja stane jednom na sopstvene noge, ona ne samo što održava ovu podvojenost, već je i reprodukuje u sve većem razmeru. Proces koji stvara kapitalistički odnos ne može, dakle, biti drugo do proces odvajanja radnika od svojine na uslove njegova rada, proces koji s jedne strane pretvara društvena životna sredstva i sredstva za proizvodnju u kapital, a s druge strane neposredne proizvođače u najamne radnike. Takozvana prvobitna akumulacija nije, dakle, ništa drugo do istorijski proces odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju. On je "prvobitan" zato što sačinjava predistoriju kapitala i načina proizvodnje koji mu odgovara.

Ekonomska struktura kapitalističkog društva proizašla je iz ekonomske strukture feudalnog društva. Raspadanje ovog drugog oslobodilo je elemente ovog prvog.

Neposredni proizvođač, radnik, mogao je raspolagati svojom ličnošću tek onda kada je prestao biti vezan za zemlju i kad više nije nekom drugom bio kmet ili podložnik. Zatim, da bi mogao postati slobodan prodavac radne snage koji svoju robu nosi svugde gde ima prođe za nju, morao se osloboditi vlasti esnafa, njegovih pravila o šegrtima i kalfama i ograničenja njegovih propisa o radu. Tako se istorijsko kretanje, koje pretvara proizvođače u najamne radnike, pokazuje, s jedne strane, kao njihovo oslobađanje od činidaba i esnafske stege; za naše buržoaske istoričare samo ta strana i postoji. Ali, s druge strane, ovi novooslobođeni postaju prodavci sebe samih tek pošto im se otmu sva njihova sredstva za proizvodnju i sva jamstva za opstanak koja su im pružale stare feudalne ustanove. Istorija ove njihove eksproprijacije zapisana je u analima čovečanstva neizbirlivim potezima krvi i ognja.

Sa svoje strane, industrijski kapitalisti, ti novi vladari, morali su potisnuti ne samo esnafske zanatlije, nego i feudalne gospodare, koji su u svojim rukama držali izvore bogatstva. S te strane njihovo uzdizanje predstavlja se kao plod pobedonosne borbe protiv feudalne vlasti i njenih mrskih povlastica, kao i protiv esnafa i okova koje su ovi udarili slobodnom razvitku proizvodnje i slobodnom eksploataciji čoveka od strane čoveka. Ali su vitezovi industrije samo na taj način uspeli da potisnu vitezove mača što su iskoristili događaje za koje oni baš ništa nisu doprineli. Oni su se uzdigli isto onako niskim sredstvima kakva su bila sredstva pomoću kojih je nekada rimski oslobođenik postao gospodarem svoga patrona.

Polazna tačka razvitka koji je stvorio i najamnog radnika i kapitalistu bilo je ropstvo radnika. Napredak se sastojao u promeni oblika tog ropstva, u pretvaranju feudalne eksploatacije u kapitalističku. Da bi smo razumeli kako je on tekao, nije potrebno da zahvatimo daleko u prošlost. Mada prve početke kapitalističke proizvodnje zatičemo sporadično još u XIV i XV stoleću u nekim gradovima oko Sredozemnog mora, kapitalistička era datira tek od 16. veka. Tamo gde se ona pojavljuje već je odavno bilo izvršeno ukidanje kmetstva, a najsvetslija tačka srednjeg veka, suvereni gradovi, već se duže vreme gasila.

U istoriji prvobitne akumulacije epohalni su svi oni prevrati koji su služili kao poluga kapitalističkoj klasi u njenom formiranju; ali su pre svega to bili oni momenti kada su velike mase ljudi bile iznebuha i nasilno otkidane od svojih sredstava za život i bile bacane na tržište rada kao obespravljani proletari. Osnovicu čitavog ovog procesa čini eksproprijacija poljoprivrednog proizvođača, seljaka, od zemlje. Njena istorija je u svakoj zemlji drukčija i razne njene faze teku drukčijim redom i u različnim istorijskim epohama. Kalsičan oblik ima ona samo u Engleskoj, i zato ovu zemlju uzimamo kao primer.

Karl Marks, "Kapital", prvi tom

[[na početak](#)]

Fridrih Engels:

Dopuna i dodatak trećoj knjizi Kapitala ^[n127]

Otkako treća knjiga *Kapitala* podleže javnoj oceni, već je više puta i različito bila tumačena. Drukčije se nije moglo ni očekivati. Pri izdavanju bilo mi je najviše stalo do toga da uspostavim što je moguće autentičniji tekst, da nove Marxove rezultate što je više moguće iznesem sopstvenim Marxovim rečima, a da se ja sam umesam samo gde je bilo apsolutno neizbežno, ali tako da ni tu ne ostavim čitaoca u sumnji o tome ko mu govori. Neki su mi to prebacivali misleći da je trebalo da materijal koji je bio preda mnom pretvorim u sistematski razrađenu knjigu, en faire un livre, kako Francuzi kažu, drugim rečima - da autentičnost teksta žrtvujem udobnosti čitaoca. Ali ja nisam tako shvatio svoj zadatak. Za takvu preradu nisam imao nikakvo opravdanje; čovek kao Marx ima pravo da bude lično saslušan, njegova naučna otkrića morala su potomstvu biti predana u najvećoj autentičnosti njegovog sopstvenog izlaganja. Zatim, nije bilo u meni ni najmanje volje da se tako, kako sam ja morao smatrati, ogrešim o zaostavštinu toliko nadmoćnijeg čoveka; meni bi to izgledalo kao prekršaj vernosti. I treće, bilo bi to i potpuno beskorisno. Dati se u nepotrebne troškove za ljude koji ne umeju ili neće da čitaju, koji su se već kod I knjige više trudili da je krivo razumeju nego što je bilo potrebno da je pravilno razumeju - uopšte je besmisleno. A za one kojima je stalo do stvarnog razumevanja bio je baš sam original najvažnija stvar; za njih bi moja prerada u najboljem slučaju imala vrednost komentara, i to još komentara nečeg neobjavljenog i nepristupačnog. Već pri prvoj kontroverzi moralo bi se pribeci originalnom tekstu, a kod druge i treće postalo bi neizbežno njegovo izdavanje u celini. Takve su kontroverze shvatljive same po sebi kod dela koje donosi toliko novoga, i to u prvoj brzo nabačenoj i mestimično nepotpunoj obradi. Tu moja intervencija može svakako biti od koristi da bi se otklonile teškoće razumevanja, da bi se više istakla važna gledišta čiji značaj ne dolazi u tekstu u dovoljnoj meri do izraza i da bi se tekstu pisanom 1865. dodale izvesne važnije dopune na osnovu stanja stvari u 1895. I doista, već postoje dve tačke koje mi izgleda da treba ukratko raspraviti.

I. Zakon vrednosti i profitna stopa

Moralo se očekivati da će rešenje prividne protivrečnosti između ova dva činioca izazvati diskusije i posle objavljivanja Marxovog teksta, baš kao i pre objavljivanja. Bilo je dosta njih koji su bili spremni na potpuno čudo, pa su sad razočarani, jer umesto očekivanog hokus-pokusa imaju sada pred sobom jednostavno-racionalno, prozaično-trezveno izlaganje suprotnosti. Najradosnije se razočarao naravno poznati illustre Loria. On je najzad našao Arhimedovu tačku oslonca, sa koje čak i patuljak njegovog kalibra može da dignu u zrak i razbuca čvrstu džinovsku Marxovu građevinu. Šta, uzvikuje on ozlojeđen, i to treba da je neko rešenje? Pa to je čista mistifikacija! Kad ekonomisti govore o vrednosti, govore o vrednosti koja se zaista utvrđuje u razmeni.

"A zanirati se nekom vrednošću po kojoj se robe niti prodaju, niti se ikad mogu prodavati (ne possono vendersi mai), to još nikad nije učinio nijedan ekonomist koji ima trunke razuma, niti će to ikad učiniti... Kad Marx tvrdi da je vrednost po kojoj se robe nikad ne prodaju određena

srazmerno radu koji je u njima sadržan, zar on onda ne ponavlja samo u obrnutoj formi stav ortodoksnih ekonomista: da vrednost po kojoj se robe prodaju nije srazmerna radu koji je na njih utrošen?... Ništa ne pomaže ni kad Marx kaže da se uprkos odstupanju pojedinačnih cena od pojedinačnih vrednosti ukupna cena svih roba uvek poklapa s njihovom ukupnom vrednošću, ili sa količinom rada koja se sadrži u ukupnoj masi roba. Jer pošto vrednost nije ništa drugo do srazmera u kojoj se jedna roba razmenjuje za drugu, to je već i sama predstava ukupne vrednosti apsurd, glupost... contradictio in adjecto."

Odmah na početku dela kaže Marx da razmena može da izjednači dve robe samo usled jednorodnog i jednako velikog u njima sadržanog elementa, naime jednake količine u njima sadržanog rada. A sada to sam najsvečanije poriče uveravajući da se robe razmenjuju u sasvim drukčijoj srazmeri nego što je u njima sadržana količina rada.

"Je li ikad bilo ovako potpunog svodjenja ad absurdum, većeg teoretskog bankrotstva? Je li ikad bilo izvršeno neko naučno samoubistvo sa većom pompom i na svečaniji način?" ("Nuova Antologia", 1. februar 1895, str. 477, 478, 479.)

Naš Loria je, kako se vidi, presrećan. Zar nije imao pravo da Marxa tretira kao sebi ravna, kao ordinarnog šarlatana? Eto vidite - Marx se sprda sa svojom publikom baš kao Loria, živi od mistifikacija baš kao i najsitniji talijanski profesor ekonomije. Ali dok Dulcamara može to sebi dozvoliti jer razume svoj zanat, onaj nezgrapni severnjak Marx pada u niz nespretnosti, pravi gluposti i apsurdne, tako da mu naposljetku ne preostaje ništa drugo osim svečanog samoubistva.

Prištedimo za kasnije tvrđenje da se robe nikad nisu prodavale niti se ikad mogu prodavati po vrednostima koje su određene radom. Držimo se ovde samo tvrdjenja g. Lorije da

"vrednost nije ništa drugo do srazmera u kojoj se jedna roba razmenjuje za drugu, i da je prema tome već i sama predstava ukupne vrednosti roba apsurd, glupost itd."

Srazmera u kojoj se dve robe razmenjuju, njihova vrednost, prema tome je nešto čisto slučajno, nešto što je robama doletelo spolja, što danas može biti ovako, sutra onako. Da li se metarska centa pšenice razmenjuje za jedan gram ili za kilogram zlata, to ni najmanje ne zavisi od uslova koji su toj pšenici ili zlatu inherentni, već od okolnosti koje su jednom i drugom potpuno strane. Jer inače bi se ove okolnosti morale potvrditi i u razmeni, morale bi uglavnom gospodariti razmenom, pa imati samostalnu egzistenciju i bez obzira na razmenu, tako da bi moglo biti govora o ukupnoj vrednosti roba. To je glupost, kaže illustre Loria. Ma u kojoj se srazmeri dve robe razmenjivale, to je njihova vrednost, i s time kraj. Vrednost je, dakle, identična s cenom, i svaka roba ima toliko raznih vrednosti koliko raznih cena može postići. A cena se određuje tražnjom i ponudom, pa ko još dalje pita taj je budala ako čeka na odgovor. Ipak ta stvar ima svoju malu začkoljicu. U normalnom stanju tražnja i ponuda se poklapaju. Podelimo, dakle, sve robe koje postoje na svetu na dve polovine, u grupu tražnje i u jednako veliku grupu ponude. Uzmimo da svaka predstavlja cenu od 1000 milijardi maraka, franaka, funti, sterlinga ili čega god. Prema Adamu Rieseju, ovo čini ukupno cenu ili vrednost od 2000 milijardi. Glupost, apsurd, kaže g. Loria. Obe grupe mogu zajedno predstavljati cenu od 2000 milijardi. Ali s vrednošću je drukčije. Ako kažemo cena, onda je $1000 + 1000 = 2000$. Ali ako kažemo vrednost, onda je $1000 + 1000 = 0$. Bar u tome slučaju gde se radi o ukupnosti roba. Jer ovde roba svakoga od dvojice vredi samo 1000 milijardi, jer svaki od dvojice hoće i može da da tu sumu za robu drugoga. Ali ako sjedinimo ukupnost roba jednog i drugog u ruci nekog trećeg, onda prvi nema u ruci više nikakvu vrednost, drugi isto tako, a treći tek nikako - i na kraju nema niko ništa. I mi se ponovo divimo nadmoćnosti kojom je naš južnjački Cagliostro tako razbucao pojam vrednosti da od njega više nije ostao ni najmanji trag. Ovo je vrhunac usavršenosti vulgarne ekonomije!^[1]

U Braunovom "Archiv für soziale Gesetzgebung"^[in130], VII, sv. 4, daje Werner Sombart u celini odličan prikaz opštih crta Marxovog sistema. Ovo je prvi put da je jednom nemačkom

univerzitetom profesoru pošlo za rukom da u Marxovim spisima uglavnom vidi ono što je Marx stvarno kazao, da izjavi da se kritika Marxovog sistema ne može sastojati u njegovom pobijanju - "neka se time bave politički štreberi" - već samo u daljem razvijanju. I Sombart se, shvatljivo, bavi našom temom. On ispituje koji značaj ima vrednost u Marxovom sistemu i dolazi do sledećih rezultata: vrednost se ne ispoljava u odnosu razmene kapitalistički proizvedenih roba; ona ne živi u svesti agenata kapitalističke proizvodnje; ona nije empirička, već misaona, logička činjenica; pojam vrednosti u materijalnoj određenosti kod Marxa samo je ekonomski izraz za činjenicu društvene proizvodne snage rada kao osnovice privredne egzistencije; zakon vrednosti dominira privrednim procesima u kapitalističkom privrednom poretku u poslednjoj instanci i ima za taj privredni poredak ovu sadržinu u najopštijem vidu: vrednost roba je specifični i istorijski oblik u kome se kao određujući faktor ostvaruje proizvodna snaga rada koja u poslednjoj instanci dominira svima privrednim zbivanjima. - Ovoliko Sombart; za ovo shvatanje značaja zakona vrednosti za kapitalistički oblik proizvodnje ne može se kazati da je neispravno. Ali zato mi se čini suviše uopšteno; moguće ga je formulisati određenije i preciznije; po mome mišljenju, ono nikako ne iscrpljuje sav značaj zakona vrednosti za one ekonomske stupnjeve razvitka društva kojima taj zakon vlada.

U Braunovom "Sozialpolitisches Zentralblatt"^[n131] od 25. februara 1895, br. 22, nalazi se isto tako odličan članak o III tomu Kapitala od Conrada Schmidta. Tu treba naročito istaći dokaz kako Marxovo izvođenje prosečnog profita iz viška vrednosti prvi put daje odgovor na pitanje koje dosadašnja politička ekonomija nije ni nabacila, na pitanje kako se to određuje visina ove prosečne profitne stope i kako dolazi to da je ona recimo 10 ili 15%, a ne 50 ili 100%. Otkada znamo da je višak vrednosti koji industrijski kapitalista prisvaja iz prve ruke jedini i isključivi izvor iz kojega teku profit i zemljišna renta, pitanje se rešava samo od sebe. Ovaj deo Schmidtovog napisa mogao bi biti napisan direktno za ekonomiste a la Loria kad ne bi bio uzaludan trud otvarati oči onima koji neće da vide.

I Schmidt ima svoja formalna dvoumljenja u pogledu zakona vrednosti. On ga naziva naučnom hipotezom postavljenom radi objašnjenja stvarnog procesa razmene, hipotezom koja se i prema njoj prividno sasvim protivrečnim pojavama konkurentskih cena potvrđuje kao nužna, neophodna i rasvetljujuća; bez zakona vrednosti prestaje i po njegovom shvatanju svako teoretsko razumevanje ekonomskog mehanizma kapitalističke stvarnosti. A u jednom privatnom pismu, koje neka mi on dozvoli da citiram, Schmidt proglašava zakon vrednosti u kapitalističkom obliku proizvodnje direktno za fikciju, pa makar teoretski i nužnu.^[n132] - Ali, po mome mišljenju, ovo shvatanje je sasvim pogrešno. Zakon vrednosti ima za kapitalističku proizvodnju daleko veći i određeniji značaj nego što bi bio značaj jedne puke hipoteze, a da i ne govorimo o fikciji, makar i nužnoj.

Ni Sombart ni Schmidt - illustre Loriju privlačim ovamo samo kao razveseljavajuću vulgarnoekonomsku ludost - ne uzimaju dovoljno u obzir da se ovde ne radi samo o nekom čisto logičkom procesu, već o istorijskom procesu i o misaonom odrazu koji ga objašnjava, o logičkom praćenju njegovih unutrašnjih veza.

Odlučujuće mesto nalazi se kod Marxa u III tomu, str. 154.

"Sva teškoća dolazi tu otuda što se robe ne razmenjuju jednostavno kao robe, nego kao proizvodi kapitala koji polažu pravo na udeo u celokupnoj masi viška vrednosti srazmerno svojoj veličini, ili pri jednakoj veličini na jednak udeo."

Za ilustraciju ove razlike pretpostavlja se sada da su radnici u posedu svojih sredstava za proizvodnju, da su prosečno radili jednaku dužinu vremena i sa istom intenzivnošću, i da su svoje robe direktno među sobom razmenili. Tada bi dva radnika u jednom danu svojim radom dodali proizvodu jednaku količinu nove vrednosti, ali proizvod svakoga od njih imao bi različitu vrednost već prema radu koji je već ranije bio otelovljen u sredstvima za proizvodnju. Ovaj poslednji deo vrednosti predstavljao bi postojani kapital kapitalističke privrede, deo novododate vrednosti

upotrebljen na životna sredstva radnika predstavljao bi promenljivi kapital, a deo nove vrednosti, koji tada još preostane, višak vrednosti, koji bi ovde, dakle, pripadao radniku. Oba radnika primila bi, dakle, po odbitku naknade za "postojani" deo vrednosti koji su oni samo predujmili, jednake vrednosti; ali odnos dela koji predstavlja višak vrednosti prema vrednosti sredstava za proizvodnju - što bi odgovaralo kapitalističkoj profitnoj stopi - bio bi kod njih dvojice različit. Ali pošto svaki od njih u razmeni dobija naknadu za vrednost sredstava za proizvodnju, bila bi ta okolnost bez ikakvog značaja.

"Razmena roba po njihovim vrednostima, ili približno po njihovim vrednostima, zahteva, dakle, mnogo niži stupanj nego razmena po cenama proizvodnje, za koju je potreban neki određeni stepen kapitalističkog razvitka... Prema tome, bez obzira na to što zakon vrednosti vlada cenama i njihovim kretanjem, potpuno je pravilno smatrati vrednost roba ne samo teorijski nego i istorijski kao prius (ono što prethodi) cena proizvodnje. Ovo važi za prilike u kojima sredstva za proizvodnju pripadaju radniku, a takvo stanje nalazimo, u starom kao i u modernom svetu, kod seljaka koji sam obrađuje sopstvenu zemlju i kod zanatlije. Ovo je u skladu i s našim ranije iznetim gledištem da razvitak proizvoda u robe nastaje razmenom među raznim zajednicama, a ne među članovima jedne iste zajednice. Kao što važi za ovo prvobitno stanje, važi to i za docnija stanja koja se zasnivaju na ropstvu i kmetstvu, i za esnafsku organizaciju zanata, dokle god se sredstva za proizvodnju, vezana svaka za svoju granu proizvodnje, samo s teškoćom mogu prenositi iz jedne oblasti u drugu, i dok se zbog toga različite oblasti proizvodnje u izvesnim granicama odnose jedna prema drugoj kao strane zemlje ili komunističke zajednice." (Marx, Kapital, III tom, str. 155, 156.)

Da je Marx stigao da još jednom preradi III knjigu, on bi ovo mesto bez sumnje znatno više razradio. Ovako kako sada stoji, ono daje samo skicu onoga što o ovome pitanju treba da se kaže. Hajdemo, dakle, nešto bliže u tu stvar.

Mi svi znamo da u počecima društva proizvode troše sami proizvođači i da su ti proizvođači spontano organizovani u više ili manje komunistički uređenim zajednicama; da je razmena suviška tih proizvoda sa strancima, od koje počinje pretvaranje proizvoda u robe, kasnijeg datuma, da se vrši isprva samo između pojedinih zajednica koje su plemenski tuđe među sobom, ali da se docnije počinje vršiti i u okviru zajednice, te da bitno doprinosi raspadanju zajednice na veće ili manje porodične grupe. Ali i posle ovog raspada glave porodica koje vrše razmenu ostaju radni seljaci, koji uz pomoć svoje porodice proizvode na sopstvenom selištu gotovo sve svoje potrebe, a samo mali deo potrebnih predmeta uzimaju spolja u razmenu za sopstveni suvišni proizvod. Porodica se ne bavi samo zemljoradnjom i stočarstvom, ona i prerađuje svoje proizvode u gotove artikle potrošnje, mestimično još melje ručnim mlinom, peče hleb, prede, boji, tka kudelj i vunu, štavi kožu, podiže i opravlja drvene zgrade, izrađuje alate i sudove, dosta često radi stolarske i kovačke poslove; tako da je porodica ili porodična grupa uglavnom sama sebi dovoljna.

Ono malo što takva porodica još ima da uzme u zamenu, ili kupi od drugih, sastojalo se čak do početka 19. veka u Nemačkoj pretežno od predmeta zanatske proizvodnje, dakle od takvih stvari čiji način izrade seljaku nikako nije bio tuđ i koje on sam nije proizvodio bilo samo zato što mu sirovina nije bila dostupna, bilo što je kupljeni artikal bio mnogo bolji ili vrlo mnogo jeftiniji. Srednjovekovnom seljaku bilo je, dakle, prilično tačno poznato radno vreme potrebno za izradu predmeta koje je on uzimao u razmenu. Kovač i kolar sela radili su pred njegovim očima; isto tako i krojač i obuçar, koji su još za moje mladosti svračali redom k našim rajnskim seljacima i prerađivali u odelo i obuću materije sopstvene proizvodnje. I seljak i ljudi od kojih je on kupovao bili su i sami radnici (neposredni proizvođači^[21]), razmenjivani artikli bili su sopstveni proizvodi svakoga od njih. Šta su oni trošili pri izradi tih proizvoda? Rad i samo rad: za naknadu alata, za proizvođenje sirovine, za njenu preradu oni nisu izdavali ništa drugo osim sopstvene radne snage; pa kako bi te svoje proizvode mogli razmenjivati za proizvode drugih radnih proizvođača drukčije nego srazmerno utrošenom radu? I ne samo što je radno vreme upotrebljeno na te proizvode bilo jedino prikladno merilo za kvantitativno određivanje veličina koje su se

razmenjivale; tu nikakvo drugo merilo uopšte nije bilo moguće. Ili, zar će neko misliti da su seljak i zanatlija bili toliko glupi da dadu proizvod svog desetočasovnog rada za proizvod nečijeg samo jednočasovnog rada? Za čitav period seljačke naturalne privrede nije moguća druga razmena osim one u kojoj razmenjivane robne količine imaju tendenciju da se sve više i više mere prema količinama rada koje su u njima otelovljene. Od onog časa kad novac prodire u taj način privrede, tendencija prilagođavanja zakonu vrednosti (nota bene, u Marxovoj formulaciji!) postaje, s jedne strane, još izrazitija, ali s druge strane, intervencija zelenaškog kapitala i poresko isisavanje već je probijaju i periodi za koje se cene prosečno približuju vrednostima do jedne nevažne razlike, već bivaju duži.

Isto to važi i za razmenu između seljačkih proizvoda i proizvoda varoških zanatlija. Isprva se ta razmena vrši neposredno, bez posredništva trgovca, u gradske pijačne dane, kad seljak prodaje i kupuje. I tu su ne samo seljaku poznati radni uslovi zanatlije, nego i zanatliji radni uslovi seljaka. Jer i on je sam još pomalo seljak, on ima ne samo povrtnjak i voćnjak, nego vrlo često i komadić njive, jednu ili dve krave, svinje, živinu itd. Tako su ljudi u srednjem veku bili u stanju da s priličnom tačnošću izračunaju svaki drugome troškove proizvodnje u sirovini, pomoćnoj materiji, radnom vremenu - bar što se tiče artikala svakodnevnih opšte potrebe.

Ali kako za tu razmenu prema merilu količine rada ovu količinu izračunati, pa makar samo posredno i relativno, za proizvode koji su zahtevali duži, nepravilnim pauzama prekidani i u svom prinosu nepouzdan rad, npr. žito i stoku? I to još kod ljudi koji nisu umeli računati? Očigledno, samo putem dugotrajnog procesa približavanja u cikcaku, često pipajući tamo-amo po mraku, pri čemu se, kao i inače, dolazilo pameti tek kroz štetu. Ali potreba koju je svaki imao da uglavnom istera svoje troškove uvek je pomagala da se ponovo dođe na ispravan put, a mali broj vrsta predmeta koji su dolazili u saobraćaj, kao i često vekovima stabilni način njihove proizvodnje, olakšavali su postizanje toga cilja. A da nipošto nije tako dugo trajalo dok se relativna veličina vrednosti tih proizvoda prilično približno ustanovila, dokazuje sama činjenica da je ona roba kod koje to - zbog dugog vremena proizvodnje pojedinog komada - izgleda najteže, stoka, postala prva prilično opšte priznata novčana roba. Da bi se to postiglo, morala je vrednost stoke, njen odnos razmene prema čitavom nizu drugih roba, već dostići relativno neobičnu utvrđenost priznatu bez pogovora u oblasti mnogobrojnih plemena. A ljudi toga vremena svakako su bili dovoljno razumni - kako odgajivači stoke tako i njihovi kupci - da u razmeni ne poklone bez ekvivalenta svoje utrošeno radno vreme. Naprotiv: što bliže ljudi stoje prvobitnom stanju robne proizvodnje - npr. Rusi i orijentalni narodi - to više vremena rasipaju i danas još na to da dugim upornim cenkanjem isteraju punu naknadu za svoje radno vreme koje su upotrebili na neki proizvod.

Polazeći od ovog određenja vrednosti radnim vremenom, razvila se sad cela robna proizvodnja, a sa njom i mnogostruki odnosi u kojima se afirmiraju razne strane zakona vrednosti, kako su izložene u prvom odeljku prve knjige Kapitala, dakle naročito oni uslovi pod kojima rad jedino ima karakter tvorca vrednosti. A to su takvi uslovi koji se sprovode a da učesniku ne dolaze u svest i koji se tek mučnim teoretskim istraživanjem mogu apstrahovati iz svakodnevnih prakse, koji, dakle, deluju na način prirodnih zakona, kao što je to, izvodeći zaključak iz prirode robne proizvodnje, i Marx kao nužno dokazao. Najvažniji i najodlučniji^[3] napredak bio je prelaz na metalni novac, ali koji je imao i za posledicu da se određivanje vrednosti radnim vremenom nije više vidljivo pokazivalo na površini robne razmene. Za praktično shvatanje novac je postao odlučujući merilac vrednosti, i to toliko više ukoliko su raznolikije bile robe koje su dospevale u trgovinu, ukoliko su više dolazile iz udaljenih zemalja, dakle ukoliko se manje moglo kontrolisati radno vreme potrebno za njihovu proizvodnju. Ta, novac je i sam isprva dolazio većinom iz tuđine; i onda kad je plemeniti metal dobijan u zemlji, seljak i zanatlija delom nisu bili kadri da približno ocene na to upotrebljeni rad, a delom je i njima samima, usled navike da računaju u novcu, bila prilično zamračena svest o svojstvu rada kao mere vrednosti; novac otpoče da u narodnom mišljenju predstavlja apsolutnu vrednost.

Jednom reči: Marxov zakon vrednosti ima opštu važnost, ukoliko ekonomski zakoni uopšte važe, za čitav period proste robne proizvodnje, dakle do onog vremena kada u ovoj nastaje modifikacija nastupanjem kapitalističke forme proizvodnje. Do toga vremena gravitiraju cene u pravcu vrednosti određenih Marxovim zakonom i osciliraju oko tih vrednosti, tako da se, u granicama koje se mogu zanemariti, prosečne cene dužih perioda, neprekidanih nasilnim spoljnim poremećajima, utoliko više poklapaju sa vrednostima ukoliko prosta robna proizvodnja dolazi do punijeg procvata. Marxov zakon vrednosti ima, dakle, ekonomski opšte važenje za razdoblje koje traje od početka razmene koja pretvara proizvode u robe do petnaestog veka našeg računanja. A robna razmena datira iz vremena koje leži pre svake pisane istorije, koje u Egiptu ide na najmanje tri i po hiljade, možda i pet hiljada, u Vaviloniji na četiri hiljade, možda i šest hiljada godina pre našeg računanja vremena; zakon vrednosti vladao je, dakle, u jednom periodu od pet do sedam hiljada godina. Pa divite se sad temeljitosti g. Lorije, koji vrednost koja je imala opštu i direktnu važnost za to vreme naziva vrednošću po kojoj se robe nikad ne prodaju niti mogu prodavati, i kojom se nikad neće baviti nijedan ekonomist koji ima trunčice zdravog razuma!

Dosad nismo govorili o trgovcu. Uzimanje u obzir njegove intervencije mogli smo sebi prištedeti do sada kad prelazimo na pretvaranje proste u kapitalističku robnu proizvodnju. Trgovac je bio revolucionarni element u tome društvu, gde je inače sve bilo stabilno, stabilno tako reći putem nasleđa, gde je seljak dobijao po nasledstvu i gotovo neotuđivo ne samo svoje selište, već i svoj položaj kao slobodni sopstvenik, slobodni ili podložni činženjak ili kmet, a gradski zanatlija svoj zanat i svoje esnafske privilegije, a jedan i drugi povrh toga svoju mušteriju, svoje prodajno tržište, isto kao i umešnost koja se od mladosti izgrađivala za nasleđeni poziv. U taj je svet sada ušao trgovac, od koga je imao poći njegov prevrat. Ali ne kao svesni revolucionar; naprotiv, kao meso njegovog mesa, kost njegove kosti. Trgovac srednjeg veka nipošto nije bio individualist, on je bitno bio zadrugar, kao svi njegovi savremenici. Na selu je vladala zemljišna zajednica (Markgenossenschaft) potekla iz prvobitnog komunizma. Svaki je seljak isprva imao selište jednake veličine, sa jednakim parcelama svakog kvaliteta, i odgovarajući jednaki udeo u pravima opštinske zajednice. Otkako je zemljišna zajednica postala zatvorena, te više nisu deljena nova selišta, nastupila su putem nasleđstva itd. podrazdeljivanja selišta i saobrazno tome podrazdeljivanja prava u zajednici; ali je puno selište ostalo jedinica, tako da je bilo polovinskih, četvrtinskih, osminskih selišta sa polovinom, četvrtinom, osminom prava udela u opštinskoj zajednici. Po uzoru zemljišne zajednice upravljale su se sve kasnije zanatske zadruge, pre svega esnafi u gradovima, čije uređenje nije bilo ništa drugo do primena uređenja marke [zemlj. zajednice] na jednu zanatsku privilegiju umesto na neki ograničeni seoski atar. Središnja tačka cele organizacije bilo je jednako učešće svakog zadrugara u privilegijama i koristima koje su bile obezbeđene zajednici, kako je to jasno iskazao još u privilegijama elberfeldske i barmenske "Garnahrung"ⁱⁿ¹³³¹ od 1527. (Thun, *Industrie ma Niederrhein*, II, 164 i d.). Isto važi i o udeoničarima rudnika gde je takođe svaka deonica (kuks) imala jednaki udeo i bila, slično kao selište člana zemljišne zajednice, deljiva zajedno sa svojim pravima i dužnostima. A to isto važi u ne manjoj meri o trgovačkim zadrugama koje su dale život prekomorskoj trgovini. Mlečići i Đjenovljani u luci Aleksandrije ili Carigrada, svaka "nacija" u svome fondaco - koji je bio kuća za stanovanje, krčma, stovarište, prostor za izlaganje i prodaju pored centralne kancelarije - obrazovali su potpune trgovinske zadruge, zatvorene prema konkurentima i mušterijama, prodavali su po cenama koje su među sobom utvrđivali; njihove robe imale su određen kvalitet garantovan javnim ispitivanjem, a često i žigosanjem; zajednički su odlučivali o cenama koje će platiti domorocima za njihove proizvode itd. Nisu drukčije postupali ni Hanzeati na "nemačkom mostu" (Tydske Bryggen) u Bergenu u Norveškoj, a takođe i njihovi holandski i engleski konkurenti. Teško onome ko bi prodao ispod cene ili bi kupio iznad cene! Bojkot koji ga je pogađao značio je u ono vreme bezuslovnu propast, ne računajući neposredne kazne koje je zadruga izricala nad krivcem. Ali su osnivane i još uže zadruge za određene svrhe, tako Maona u Đenovi, koja je mnogo godina vladala rudnicima stipse u Fokeji u Maloj Aziji i na ostrvu Hiosu, u 14. i 15. veku, zatim veliko Ravenbersko trgovačko društvo, koje je od kraja 14. veka pravilo poslove sa Španijom i Italijom i tamo osnovalo naselja, i nemačko društvo augzburških Fuggera, Welsera, Vohlina, Hochstettera itd. I nirnberških Hirschvogela i drugih, koje je s kapitalom od 66 000 dukata i tri lađe uzelo učešća u portugalskoj ekspediciji u Indiju 1505/1506. i pri tome isteralo

čistu dobit od 150, a po drugima od 175 na sto (Heyd, Levantehandel, II, 524), i ceo niz drugih društava - "monopolia", koja su toliko izazivala Lutherovu srdžbu.

Tu se mi prvi put susrećemo s profitom i profitnom stopom. I zapravo je težnja trgovaca namerno i svesno upravljena na to da tu profitnu stopu izjednači za sve učesnike. Kod Mlečića na Levantu i kod Hanzeata na severu plaćao je svaki istu cenu za svoje robe kao i njegovi susedi, plaćao je iste transportne troškove, dobijao za svoju robu iste cene i kupovao isto tako povratni fraht po istoj ceni kao svaki drugi trgovac njegove "nacije". Profitna stopa bila je, dakle, za sve jednaka. Kod velikih trgovačkih društava bila je podela dobiti pro rata uloženog udela kapitala upravo isto tako po sebi razumljiva kao udeo u pravima marke pro rata ovlašćenog zemljišnog udela ili u dobiti rudnika pro rata udela u kuksovima. Jednaka profitna stopa, koja je u svome punom razvitku jedan od završnih rezultata kapitalističke proizvodnje, pokazuje se ovde, dakle, u svom najjednostavnijem obliku kao jedna od tačaka od kojih je kapital istorijski pošao, pa čak i kao direktni izdanak zemljišne zajednice, koja je opet direktni izdanak prakomunizma.

Ova prvobitna profitna stopa bila je nužno vrlo visoka. Posao je [isprva monopolski posao, dakle izuzetno unosan^[4]] bio vrlo riskantan, ne samo zbog jako razvijenog gusarstva; i konkurentске nacije dozvoljavale su sebi ponekad svakojaka nasilja kad se pružala prilika; naposljetku, prođa i uslovi prodaje počivali su na privilegijama stranih vladalaca, koje su, opet, često kršene ili opozivane. Dobit je, dakle, morala zadržati i visoku premiju osiguranja. Zatim, obrt je bio spor, odvijanje poslova dugotrajno, a u najboljim vremenima, koja su na svaki način retko bila duža, posao je bio monopolska trgovina s monopolskim profitom. Da je profitna stopa prosečno bila vrlo visoka, dokazuju i vrlo visoke kamatne stope koje su tada važile, a koje su uvek morale biti uglavnom niže od procentne stope uobičajene trgovačke dobiti.

Ali je ta visoka profitna stopa, postignuta zadrugarskom zajedničkom delatnošću, jednaka za sve učesnike, imala samo lokalno važenje u okviru zadruga, dakle u ovom slučaju "nacije". Mlečići, Đenovljani, Hanzeati, Holanđani, svaka ta nacija imala je za sebe, a u početku više ili manje čak i za svaku oblast prodajnog tržišta, posebnu profitnu stopu. Izjednačenje ovih različitih zadrugarskih profitnih stopa sprovelo se suprotnim putem, putem konkurencije. Isprva profitne stope različitih tržišta za jednu te istu naciju. Ako je Aleksandrija pružala više dobiti za mletačku robu nego Kipar, Carigrad ili Trapezunt, onda bi Mlečići pokrenuli više kapitala za Aleksandriju, izvlačeći ga iz saobraćaja s drugim tržištima. Tada je moralo da dođe na red postepeno izjednačavanje profitnih stopa među pojedinim nacijama koje su izvozile na ista tržišta iste ili slične robe, pri čemu su vrlo često pojedine od tih nacija bile zgnječene i iščezle sa poprišta. Ovaj proces bio je, međutim, stalno prekidano političkim događajima, kao što je i cela levantska trgovina propala usled mongolskih i turskih invazija, a velika geografsko-trgovačka otkrića od 1492. samo su tu propast ubrzala i dokrajčila.

Iznenadno proširenje oblasti prođe koje je sada nastupilo i sa tim vezani zaokret saobraćajnih linija nisu isprva doneli neku bitnu promenu u načinu vođenja trgovine. I sa Indijom i Amerikom trgovale su isprva pretežno još zadruga. Ali, prvo, iza tih zadruga stajale su veće nacije. Namesto Katalonaca koji su trgovali na Levantu došla je u američkoj trgovini cela velika ujedinjena Španija; pored nje dve velike zemlje, kao Engleska i Francuska; pa i Holandija i Portugalija, najmanje od svih, bile su bar isto toliko velike i jake kao Mleci, najveća i najjača trgovinska nacija prethodnog perioda. To je putujućem trgovcu, "merchant adventurer"-u 16. i 17. veka davalo takav oslonac koji je sve više činio izlišnom zadrugu, koja je svoje članove štitila i oružjem, a time je činio i njene troškove direktno teretnim. Zatim se sad bogatstvo u ruci pojedinaca razvijalo znatno brže, tako da su uskoro pojedini trgovci mogli na neki poduhvat da upotrebe isto toliko fondova kao ranije neko čitavo društvo. Trgovinska društva, tamo gde su još produžila postojati, većinom su se pretvorila u oružane korporacije, koje su pod zaštitom i suverenosti metropole osvajale čitave novootkrivene zemlje i monopolistički ih eksploatisale. Ali ukoliko su se u novim oblastima kolonije sve više stvarale zvaničnim putem od strane države, utoliko se više zadrugarska trgovina povlačila ispred pojedinačnog trgovca, a time je izjednačenje profitne stope sve više postajalo isključiva stvar konkurencije.

Dosad smo upoznali profitnu stopu samo za trgovinski kapital. Jer dosad je bilo samo trgovinskog i zelenaškog kapitala, a industrijski kapital trebalo je tek da se razvije. Proizvodnja je još pretežno bila u rukama radnika koji su bili u posedu svojih sopstvenih sredstava za proizvodnju, čiji rad, dakle, nije stvarao višak vrednosti nikakvom kapitalu. Ako su morali da jedan deo proizvoda ustupe nekom trećem bez naknade, onda su to činili u obliku tributa feudalnim gospodarima. Zbog toga je trgovinski kapital mogao, bar u početku, da isteruje svoj profit samo iz stranih kupaca domaćih ili iz domaćih kupaca stranih proizvoda; tek krajem toga perioda – za Italiju, dakle, s propašću levantske trgovine – mogle su inostrana konkurencija i otežana prođa naterati zanatskog proizvođača izvoznih artikala da trgovcu izvozniku ustupi robu ispod njene vrednosti. I tako nalazimo ovde pojavu da se u unutrašnjem detaljnom prometu, između pojedinih proizvođača, robe prosečno prodaju po svojim vrednostima, a u međunarodnoj trgovini, iz navedenih razloga, po pravilu ne. Sasvim suprotno današnjem svetu, u kome cene proizvodnje imaju važnost u međunarodnoj trgovini i u trgovini na veliko, dok je u gradskoj trgovini na malo obrazovanje cena regulisano sasvim drugim profitnim stopama. Tako da npr. danas meso jednog vola dobija veći dometak na cenu na putu od londonskog trgovca na veliko do pojedinog londonskog potrošača nego od trgovca na veliko u Čikagu, zajedno s transportom, do londonskog grosiste.

Oruđe koje je postepeno izvelo ovaj prevrat u obrazovanju cena bio je industrijski kapital. Već u srednjem veku obrazovali su se začeci toga, i to u tri oblasti: u brodarstvu, rudarstvu i tekstilnoj industriji. Brodarstvo u razmeri u kojoj je vođeno u talijanskim i hanzeatskim pomorskim republikama bilo je nemoguće bez mornara, tj. najamnih radnika (čiji je najamni odnos mogao biti prikriven zadrugarskim oblicima sa učešćem u dobiti), a galije onog vremena bilo je nemoguće zamisliti bez veslača – najamnih radnika ili robova. Zadrugari rudnika, isprva zadrugarski radnici, već su se skoro u svim slučajevima pretvorili u akcionarska društva za eksploataciju preduzeća pomoću najamnih radnika. A u tekstilnoj industriji trgovac je otpočeo da male tkačke majstore stavlja neposredno u svoju službu isporučujući im pređu da je za utvrđenu najamninu pretvori u tkaninu za njegov račun, ukratko, postao je od prostog kupca takozvani "kaparaš".

Tu imamo pred sobom prve početke kapitalističkog obrazovanja viška vrednosti. Rudarske zadruge možemo ostaviti po strani kao zatvorene monopolske korporacije. O brodovlasnicima je očividno da su njihovi profiti morali biti bar kao uobičajeni profiti u zemlji, sa ekstradodatkom za osiguranje, trošenje brodova itd. Ali kako je bilo sa tekstilnim kaparašima, koji su prvi izneli na tržište robe proizvedene direktno za kapitalistički račun i doveli ih u konkurenciju sa robama iste vrste proizvedenim za račun zanatlije?

Profitna stopa trgovinskog kapitala bila je zatečena. Ona se, bar za dotično mesto, takođe već bila izjednačila do približne prosečne stope. Pa šta je moglo pobuditi trgovca da uzme na sebe ekstraposao kaparaša? Samo jedno: izgled na veći profit pri jednakoj prodajnoj ceni sa drugima. A taj je izgled imao. Uzimajući sitnog majstora u svoju službu probio je on tradicionalne međe proizvodnje u okviru kojih je proizvođač prodavao svoj gotov proizvod i ništa više. Trgovački kapitalista kupovao je radnu snagu koja je privremeno još posedovala svoja oruđa za proizvodnju, ali već ne i sirovinu. Obezbeđujući tako tkaču redovno zaposlenje, mogao je on, naprotiv, tako sniziti tkaču najamninu da je jedan deo datog radnog vremena ostao neplaćen. Tako je kaparaš postao prisvajač viška vrednosti iznad svoje dosadašnje trgovačke dobiti. Na svaki način, on je za to morao da primeni i dopunski kapital da bi kupio pređu itd., i da ga ostavi u ruci tkača dok bude gotov proizvod za koji je ranije imao da plati celu cenu tek kod kupovine. Ali, prvo, on je u većini slučajeva već upotrebljavao ekstrakapital za predujmove tkaču, kojega je po pravilu samo dužnicko ropstvo dovelo do toga da se podvrgne novim uslovima proizvodnje. A drugo, i bez obzira na to, račun se postavlja po sledećoj shemi:

Uzmimo da naš trgovac vodi svoj izvoznički posao s kapitalom od 30 000, dukata, cekina, funti, sterlinga ili čega bilo. Od toga je 10 000 aktivno u kupovanju domaćih roba, dok se 20 000 upotrebljava na prekomorskim prodajnim tržištima. Neka se kapital obrne jedanput u dve godine, godišnji obrt = 15 000. Sad naš trgovac hoće da se tka za njegov račun, da postane kaparaš.

Koliko kapitala treba tu da doda? Uzmimo da je vreme proizvodnje komada sukna kakvo on prodaje, prosečno dva meseca, što je sigurno vrlo visoko. Uzmimo, dalje, da sve mora platiti u gotovu. On onda mora da doda kapitala dovoljno da bi svojim tkačima dostavio pređe za dva meseca. Pošto obrće godišnje 15 000, kupuje on za dva meseca sukna za 2500. Recimo da od toga 2000 predstavljaju vrednost pređe, a 500 najamninu tkača; onda našem trgovcu treba dopunski kapital od 2000. Uzećemo da višak vrednosti, koji pomoću nove metode prisvaja od tkača, iznosi samo 5% od vrednosti sukna, što sačinjava doista vrlo skromnu stopu viška vrednosti od 25% ($2000p + 500pr + 125v$; $v = 125 / 500 = 25\%$, $pf = 125 / 2500 = 5\%$). Onda naš kaparaš na svoj godišnji obrt od 15 000 pravi ekstraprofit od 750, pa je svoj dopunski kapital već isterao za 2 i 2/3 godine. Ali da bi ubrzao prođu, a time i svoj obrt, i da bi time istim kapitalom napravio isti profit za kraće vreme, pa dakle za isto vreme kao do sada veći profit, on će jedan mali deo svoga viška vrednosti pokloniti kupcu, prodavaće jeftinije nego njegovi konkurenti. Ovi će se postepeno takođe pretvoriti u kaparaše, a onda se ekstraprofit za sve reducira na običan profit, ili čak i na niži, pri kapitalu koji je kod svih povećan. Jednakost profitne stope opet je uspostavljena, mada možda na drugom nivou, time što je jedan deo u zemlji napravljenog viška vrednosti ustupljen stranim kupcima.

Sledeći korak u podvrgavanju industrije^[6] kapitalu vrši se uvođenjem manufakture. I ova osposobljava manufakturnistu, koji je u 17. i 18. veku – u Nemačkoj još do 1850. skoro svuda, a mestimično još danas – većinom još svoj sopstveni trgovac - izvoznik, da proizvodi jeftinije nego njegov starofranački konkurent, zanatlija. Isti proces ponavlja se; prisvojen višak vrednosti osposobljava manufakturnog kapitalistu odnosno trgovca-izvoznika, koji sa njime deli, da prodaje jeftinije od svojih konkurenata, dok nov način proizvodnje ne postane opšti, kad opet nastupa izjednačenje. Već zatečena trgovinska profitna stopa, čak i kad je samo lokalno nivelisana, ostaje Prokrustova postelja u kojoj se suvišni industrijski višak vrednosti nemilosrdno odrezuje. Ako se već manufaktura izdigla pojeftinjavanjem proizvoda, onda tim više krupna industrija, koja svojim stalno novim revolucijama proizvodnje sve više snizuje troškove izrade roba i neumoljivo odstranjuje sve ranije načine proizvodnje. Ona je ta koja time za kapital konačno osvaja i unutrašnje tržište, koja likvidira sitnu proizvodnju i naturalnu privredu sebi dovoljne seljačke porodice, koja odstranjuje neposrednu razmenu među sitnim proizvođačima i celu naciju stavlja u službu kapitala. Ona takođe izjednačuje profitne stope različitih trgovačkih i industrijskih poslovnih grana u jednu opštu profitnu stopu, i naposljetku obezbeđuje industriji vladajuću poziciju koja joj pripada u tom izjednačavanju, time što uklanja najveći deo smetnji koje su dotle stajale na putu prenošenju kapitala iz jedne grane u drugu. S time se za celokupnu razmenu izvršuje uglavnom preobražaj vrednosti u cene proizvodnje. Ovaj preobražaj vrši se, dakle, prema objektivnim zakonima, bez svesti ili namere učesnika. To što konkurencija svodi na opšti nivo profite koji stoje iznad opšte stope, i tako prvom industrijskom prisvojitelju ponovo oduzima višak vrednosti koji premašuje prosek, ne čini teoretski nikakvu teškoću. Ali u praksi utoliko više, jer oblasti proizvodnje sa suviškom viška vrednosti, dakle s visokim promenljivim pri niskom postojanom kapitalu, dakle s niskim sastavom kapitala, jesu upravo po svojoj prirodi one koje se kapitalističkom načinu poslovanja najkasnije i najnepotpunije podvrgavaju; pre svega zemljoradnja. A što se, naprotiv, tiče povišenja cena proizvodnje iznad robnih vrednosti, koje je potrebno da bi se nedovoljni višak vrednosti, koji se sadrži u proizvodima oblasti visokog sastava kapitala, popeo na nivo prosečne profitne stope, to teoretski izgleda krajnje teško, ali se u praksi, kako smo videli, ostvaruje najlakše i najbrže. Jer robe te klase, kada se prvi put proizvode kapitalistički i dolaze u kapitalističku trgovinu, stupaju u konkurenciju s robama iste vrste koje se proizvode na prekapitalistički način, koje su, dakle, skuplje. Kapitalistički proizvođač može, dakle, čak i ako se odrekne jednog dela viška vrednosti, uvek isterati profitnu stopu koja važi u njegovom mestu, a koja prvobitno nije imala nikakav direktan odnos sa viškom vrednosti, jer je postala iz trgovinskog kapitala još davno pre no što se uopšte proizvodilo na kapitalistički način, dakle, pre no što je uopšte bila moguća neka industrijska profitna stopa.

II. Berza

Dodatne napomene uz treći tom Kapitala

1. Iz III toma, odeljak 5, osobito glava XXVII, vidi se koji položaj uopšte zauzima berza u kapitalističkoj proizvodnji. Ali je od 1865, kada je knjiga bila napisana, nastupila promena koja danas određuje berzi znatno pojačanu i sve veću ulogu, i koja promena pri daljem razvitku ima tendenciju da celokupnu proizvodnju, industrijsku kao i poljoprivrednu i celokupni promet, saobraćajna sredstva, kao i funkciju razmene, koncentriše u rukama berzijanaca, tako da berza postaje najistaknutiji predstavnik same kapitalističke proizvodnje.

2. Godine 1865. bila je berza još *sekundarni* elemenat u kapitalističkom sistemu. Državne hartije predstavljale su glavnu masu berzanskih vrednosti, a i njihova masa bila je još relativno mala. Pored ovoga, akcionarske banke, koje su na Kontinentu i u Americi preovlađivale, u Engleskoj su se tek pripremale da progutaju aristokratske privatne banke. Ali u masi još relativno beznačajne. I železničke akcije još su bile relativno slabe u poređenju sa današnjim stanjem. A direktno produktivnih etablismana samo malo u akcijskom obliku. Tada je još «ministrovo oko» bilo nesavladano sujeverje – kao i banke, većinom u *siromašnjim* zemljama, u Nemačkoj, Austriji, Americi itd.

Tada je, dakle, berza još mesto gde su kapitalisti među sobom oduzimali jedni drugima akumulisane kapitale, a to se radnika ticalo direktno samo kao novi dokaz opšteg demoralizatorskog dejstva kapitalističke privrede i kao potvrda kalvinističke postavke da providenje alias slučaj, već na ovom svetu odlučuje o blaženstvu, o bogatstvu, tj. uživanju i vlasti, i o siromaštvu, tj. o lišavanju i ropstvu.

3. Sad je drukčije. Akumulacija je od krize 1866. tekla sve većom brzinom, i to tako da ni u jednoj industrijskoj zemlji, najmanje u Engleskoj, proširenje proizvodnje nije moglo da ide ukorak sa akumulacijom, da akumulacija pojedinačnog kapitaliste nije mogla naći punu primenu u povećanju njegovog sopstvenog posla; engleska pamučna industrija već 1845, železnička afera. Ali je s tom akumulacijom porasla i masa rentijera, onih ljudi koji su bili siti redovnog naprežanja u poslu, koji su, dakle, hteli samo da se zabavljaju ili da budu lako zaposleni kao direktori ili članovi nadzornih odbora u kompanijama. A treće, da bi se olakšalo plasiranje te kao novčani kapital flotirajuće mase, svuda gde se to još nije bilo dogodilo stvoreni su novi zakonski oblici društva sa ograničenim jamstvom, a obaveze akcionara koji su dosad neograničeno jamčili takođe su [više ili manje] reducirane (akcionarska društva u Nemačkoj 1890. 40% upisa!).

4. Posle ovoga, postepeno pretvaranje industrije u akcionarska preduzeća. Jedna grana za drugom podleže sudbini. Prvo železo, gde su sad potrebna džinovska postrojenja (pre toga rudnici, gde već nisu bili na deonice). Onda hemijska industrija ditto. Fabrike mašina. Na Kontinentu tekstilna industrija, u Engleskoj samo još u nekim predelima Lankašira (predionica Oldham, ткаčnica Burnley itd., krojačka kooperacija, ali ova samo prethodni stupanj, da bi kod sledeće krize opet pala u ruke masters-ima), pivare (pre nekoliko godina američke prodate engleskom kapitalu, zatim Guinness, Bass, Allsopp). Zatim trustovi koji stvaraju džinovska preduzeća sa zajedničkom upravom (kao United Alkali). Obična pojedinačna firma + & + [sve više i više] samo prethodni stupanj da bi se posao doveo do toga da bude dovoljno veliki da se može "osnovati".

Isto o trgovini. Leafes, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon, svi osnovani. Sada takođe već i radnje na malo, i to ne samo pod vidom kooperacije *la* "Stores".

Isto o bankama i drugim kreditnim ustanovama i u Engleskoj. - Ogroman broj novih, sve akcije delimited [sa ograničenim jamstvom]. Čak i stare banke kao Glyns itd. pretvaraju se sa 7 privatnih akcionara u limited.

5. Na polju zemljoradnje isto. Ogromno raširene banke, naročito u Nemačkoj, pod svakojakim birokratskim imenima, sve više nosioci hipoteka; s njihovim akcijama predaje se berzama stvarna vrhovna svojina na zemljišni posed, i to još više kad dobra prelaze u ruke poverilaca. Tu silno

deluje poljoprivredna revolucija stepske kulture; ako se tako produži, u dogledno vreme biće i tle Engleske i Francuske poberzijančeno.

6. A sad svi inostrani plasmani u akcijama. Da govorimo samo o Engleskoj: američke železnice. Sever i jug (istaći Stock-List) Goldberger itd.

7. Zatim kolonizacija. Ova je danas čista filijala berze, u čijem su interesu evropske sile pre neku godinu podelile Afriku, Francuzi osvojili Tunis i Tonkin. Afrika direktno data pod zakup kompanijama (Niger, Južna Afrika, Nemačka jugozapadna i istočna Afrika), a Mašonu i Natal zaposeo Rhodes za berzu.

Fridrih Engels, Dopuna i dodatak trećoj knjizi "Kapitala"

fusnote:

[1] Isti "svojom slavom poznati" gospodin (da govorimo Heineovim jezikom) našao je nešto kasnije za nužno da odgovori na moj predgovor III tomu, naime kad je ovaj izašao na talijanskom u prvoj svesci časopisa "Rassegna"^[n129] od 1895. Odgovor se nalazi u "Riforma Sociale"^[n129] od 25. februara 1895. Pošto me je najpre obasuo slavopojkama, koje su kod njega neizbežne i baš zato dvostruko odvratne, izjavljuje on da mu nije ni na um palo da za sebe eskamotira Marxove zasluge za materijalističko shvatanje istorije. On ih je priznao već 1885, naime sasvim uzgredno u jednom članku nekog časopisa. Ali tim upornije on to prećutkuje tamo gde stvar spada, naime u svojoj dotičnoj knjizi, gde se Marx spominje tek na 129. strani, i to samo povodom sitne zemljišne svojine u Francuskoj. I sad on smelo izjavljuje da Marx uopšte nije začetnik te teorije; ako nju nije već Aristotel nagovestio, a ono ju je bar Harrington već 1656. nesumnjivo proglasio, a razvila ju je davno pre Marxa čitava plejada istoričara, političara, pravnika i ekonomista. Šta se sve može pročitati u francuskom izdanju Lorijinog dela! Ukratko, savršeni plagijator. Pošto sam mu onemogućio dalje hvalisanje pozajmicama iz Marxa, on drsko tvrdi da se i Marx kiti tuđim perjem, baš kao on sam. – Od ostalih mojih napada osvrće se još na onaj da prema Loriji Marx nikad nije imao nameru da piše drugu, a kamoli treću knjigu Kapitala. "I sad mi Engels pobeđnički odgovara bacajući preda me 2. i 3. knjigu. . . sjajno! I ja se toliko radujem ovim tomovima, kojima dugujem tolika intelektualna uživanja da mi nikad pobeda nije bila tako draga kao ovaj današnji poraz – ako je to doista poraz. A je li to zaista poraz? Je li zbilja istina da je Marx napisao s namerom da objavi ovu mešavinu beležaka bez veze, koje je Engels s puno prijateljskog pijeteta sabrao? Je li doista dopušteno pretpostaviti da je Marx. . . ovim stranicama poverio krunisanje svog dela i svog sistema? Je li doista izvesno da bi Marx bio objavio onu glavu o prosečnoj profitnoj stopi, u kojoj se tako mnogo godina obećavano rešenje svodi na najneutešniju mistifikaciju, na najvulgarniju igru fraza? Dozvoljeno je bar da se u to sumnja. . . Meni se čini da to dokazuje da posle izdavanja svoje sjajne (splendido) knjige Marx nije imao nameru da joj da sledbenika, ili pak da je dovršenje džinovskog dela hteo da ostavi svojim naslednicima, izvan svoje sopstvene odgovornosti." Tako stoji napisano, na str. 267. Heine nije mogao govoriti o svojoj nemačkoj filistarskoj publici sa više prezira nego rečima: pisac se najzad navikava na svoju publiku, kao da je ona neko razumno biće. A za šta tek illustre Loria mora da smatra svoju publiku? Na kraju, nova porcija pohvala koja pljušti na mene nesrećnika. Pri tome se naš Sganarell upoređuje sa Bileamom, koji je došao da proklinje, ali iz čijih su usta protiv njegove volje potekle "reči blagoslova i ljubavi". Dobri Bileam odlikovao se, naime, time što je jahao na magarici koja je bila pametnija od svog gospodara. Ovog puta Bileam je svoju magaricu, očigledno, ostavio kod kuće.

[2] Reči u uglastoj zagradi prectane su u Enelsovom rukopisu.

[3] U nemačkom originalu: einschneidenste (!).

[4] Zagradene reči prectane su u Engelsovom rukopisu.

[5] Ovde je izraz "industrija" upotrebljen u smislu "proizvodnja".